

İrfânî Hadis Şerhçiliği: Ali Yardım Örneği

(İrfânî Commentary of Hadith: The Example of Ali Yardım)

Fatih Muhammet YÜKSEL

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi | Assistant Professor, Ardahan University
İlahiyat Fakültesi | Faculty of Theology
Hadis Anabilim Dalı | Department of Hadith
Ardahan | Türkiye | Ardahan | Türkiye
fatihmuhammetyuksel@ardahan.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-9319-2977>
Ror adresi: <https://ror.org/042ejbk14>

Makale Bilgisi

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 09 / Ağustos /2025
Kabul Tarihi | 14 / Aralık /2025
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2025
Bir İç- İki Dış Hakem
Çift Taraflı Kör Hakemlik
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik
ilkelere uyulmuştur.
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.
Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr
Lisans CC-BY-NC-ND 4.0

Article Information

Article Types | Research Article
Received | 09 / August /2025
Accepted | 14 / December /2025
Published | 31/December/2025
One Internal- Two External Referees
Double-Blind Refereeing
Ethical principles were followed during the
preparation of this study
No conflict of interest declared
This Article was scanned by iTenticate
Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr
Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Atıf | Cite as:

Yüksel, Fatih Muhammet. “İrfânî Hadis Şerhçiliği: Ali Yardım Örneği [İrfânî Commentary of Hadith: The Example of Ali Yardım]”. *Tokat İlmiyat Dergisi | Tokat Journal of İlmiyat* 13/2 (Aralık | December 2025), 544-565.

<https://doi.org/ilmiyat.1761529>

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

‘İrfânî Commentary of Hadith: The Example of Ali Yardım

Abstract: The aim of this study is to examine the hadith commentary activity of Ali Yardım (d. 2006), one of the hadith scholars of the Republican period, from a previously unexamined perspective. This approach is conceptualized as “‘irfânî hadith commentary”. Within the hadith commentary tradition, expressions such as “‘irfânî interpretation” or “‘irfânî exegesis” are encountered. However, what is generally intended by these expressions is the activity of şüfî interpretation. Yet the sense intended in our study foregrounds the cultural context. Accordingly, by the expression “‘irfânî hadith commentary”, we highlight an approach that takes into consideration the Turkish-Islamic culture shaped in Anatolia when interpreting the hadith. Regarding the problematic of this article, it can be observed that the literature on Ali Yardım is limited to a few obituaries. Abdullah Aydınli’s study on Yardım’s work *Peygamberimiz’in Şemâilî* (In English: The Shamâ’il of Our Prophet) also constitutes a valuable contribution, particularly from the perspective of book review. When these studies are considered collectively, it becomes evident that the distinctive aspects of Yardım’s hadith exegesis have not received adequate scholarly attention. Within this framework, the study adopts a qualitative approach; nearly all of Yardım’s works were examined during data collection, with the focus of the article placed on his translation and commentary work *Peygamberimiz’in Şemâilî*. In order to examine the topic comprehensively, quotations and commentary examples have been judiciously referenced. The findings reached in this study can be outlined as follows: In his aforementioned work, Yardım put forward a commentary approach that emphasizes cultural accumulation. He also addressed the social dimension of hadith, its impact on communal morality, and its implications for contemporary life. Accordingly, *Peygamberimiz’in Şemâilî* possesses the characteristic of being a source that reflects the accumulated knowledge which Muslims in Anatolia derived from the hadiths and transformed into cultural and practical norms. By way of generalization, it can be said that hadith studies in the Republican period sought to establish continuity with the past, endeavoured to preserve this connection, and contributed to the survival of cultural values in various forms. In conclusion, this article demonstrates that Yardım engaged in ‘irfânî hadith commentary by integrating culture into his commentary practice, thereby providing a distinctive contribution to the field by enriching traditional hadith interpretation with elements of Anatolian ‘irfân.

Keywords: Hadith, Commentary, ‘İrfânî Commentary, Ali Yardım, Shamâ’il.

İrfânî Hadis Şerhçiliği: Ali Yardım Örneği

Öz: Bu araştırmanın amacı, Cumhuriyet dönemi hadisçilerinden Ali Yardım’ın (öl. 2006) hadis şerh faaliyetini daha önce karşılaşılmayan bir yaklaşımla ele almaktır. Bu yaklaşım tarafımızca “‘irfânî hadis şerhçiliği” olarak ifade edilmiştir. Hadis şerh geleneğinde “‘irfânî yorum” veya “‘irfânî te’vîl” gibi kavramlara rastlanmaktadır. Ancak bunlarla kastedilen genelde “tasavvufî yorum” faaliyetidir. Ne var ki bizim kastettiğimiz anlam, kültürel bağlamı merkeze koymaktadır. Dolayısıyla “‘irfânî hadis şerhçiliği” tabiriyle, hadisleri yorumlarken Anadolu’da şekillenen Türk-İslâm kültürünü vurgulamayı dikkate alan bakış açısını öne çıkarmaktayız. Makalenin problematiğiyle ilgili şunlar ifade edilebilir: Ali Yardım hakkındaki araştırmalara bakıldığında zaman literatürde birkaç vefeyât yazısı görülmektedir. Yardım’ın *Peygamberimiz’in Şemâilî* adlı eseriyle ilgili Abdullah Aydınli’nin bir inceleme yazısı da kitap kritiği noktasında kıymetli bir çalışmadır. Nihayetinde bunların tamamı bir arada değerlendirildiği zaman, Yardım’ın hadis şerhçiliğinin özgün yönlerine yeterli miktarda ilgi gösterilmediği söylenebilir. Bu çerçevede araştırmada nitel yöntemle müracaat edilmiş, veri toplama esnasında Yardım’ın hemen hemen tüm eserleri incelenmiş, makalenin odak noktasına ise *Peygamberimiz’in Şemâilî* adlı çeviri ve şerh çalışması konulmuştur. Konunun kapsamlı bir şekilde incelenmesi adına alıntılar ve güncel örnekler ölçülü biçimde refere edilmiştir. Yapılan araştırmada ulaşılan bulgular cümlesinden olmak üzere şunlar sıralanabilir: Yardım, mezkûr çalışmasında kültürel birikimi öne çıkaran bir şerh yaklaşımı ortaya koymuştur. Ayrıca o, hadisin topluma yansıyan yönü, toplumsal ahlâka etkisi ve güncel hayattaki sonuçlarına temas etmiştir. Dolayısıyla *Peygamberimiz’in Şemâilî*, Anadolu’daki Müslümanların hadislerden hareketle kültür ve yaşayış tarzı hâline getirdiği birikimi yansıtan bir kaynak olma özelliğine de sahiptir. Genel bir değerlendirme yapmak adına Cumhuriyet dönemindeki hadis çalışmalarında, geçmişle bağ kurmaya çalışıldığı, bu bağın korunmasına gayret edildiği ve kültürel değerlerin farklı şekillerde hayatta kalmasına katkı yapıldığı söylenebilir. Sonuç olarak bu makale, Yardım’ın kültürle harmanlamak suretiyle irfânî hadis şerhçiliği faaliyeti yürüttüğünü ve geleneksel hadis yorumculuğunu Anadolu irfânının öğeleriyle besleyerek alana özgün bir katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, İrfânî Şerh, Ali Yardım, Şemâil.

Giriş

Hadislerin anlaşılmasının farklı bir veçhesini kültür ve irfân merkezli çalışmalar oluşturmaktadır. Hadis-kültür ilişkisi söz konusu edildiğinde toplumundaki ilim-irfân birikiminin incelenmesi hususunda yapılan çalışmaların günbegün artış gösterdiği söylenebilir. Bu durum, “mayası”¹ ve “temel dinamiği” hadislerle

¹ Makalenin yazımı esnasında yoğun bir biçimde tırnak işaretine yer verilmiştir. Bu durum hem alıntı yapılan yazarların ifadelerindeki inceliği zedelememek amacıyla hem de etik bir sorun oluşmaması gayesine matuftur.

yoğrulan Türk²-İslâm medeniyeti ve kültürünün³ anlaşılması noktasında son derece memnuniyet verici bir husustur.⁴ Zira din ve kültür, birbirinden ayrılması imkânsız iki olgudur. Hatta kimi zaman birbirinin mütemmim cüz'ü gibi vazife görmektedirler.⁵ Binaenaleyh Kur'an ve hadislerin, kültürün oluşumunda başat rol oynayan iki temel etken olduğu vurgulanmalıdır. Zira topluma gönderilen vahiy, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından hayata aktarılmış, ashâb bu aktarımı benimseyerek kendi yaşantılarına uygulamıştır. Nesilden nesile bu şekilde devam eden uygulamalar bir nevi "gelenek ve kültür" şeklinde günümüze değin yaşamıştır.⁶ Ayrıca Ülken'in ifade ettiği üzere Türkler, İslâmîliğe girdikten sonra "hukuk, ahlâk, kozmogoni, bilgelik, iktisadî hayat, yaşayış tarzı ve sanat anlayışı" açısından kendi yaşam biçimlerinden oldukça farklı bir yaşam stiline intikal etmişlerdir.⁷ Bu yeni hayat tarzının temelde Kur'an ve sünnet tarafından şekillendirildiği ise izahtan vârestedir.

Tanımı noktasında karmaşık bir özellik sergileyen "kültür" kelimesi,⁸ hadisler söz konusu edildiğinde bu özelliğini bir kenara bırakmakta ve son derece berrak bir hâle bürünmektedir. Hadis-kültür ilişkisi denildiğinde hadisin ister ictimaî ve ilmî hayatta isterse de fizikî mekânlar özelinde toplumdaki yansımaları anlaşılmaktadır.⁹ İşte, hadislerden yola çıkan kültür araştırmacılarının rolü de burada başlamaktadır. Onlar kültüre yansıyan hadisleri ve hayatın vazgeçilmez ögesi hâline gelmiş rivayetleri, kimi zaman sıhhat meselesini de öncelemeden tetkik etmektedirler. Zira topluma mâl olmuş bir rivayet eğer olumlu gelişmeye yol açıyorsa, bu durumda o sözün sıhhat probleminden dolayı yok sayılmasını dile getirmek, kültürü ve toplumsal irfânı zedelemekten söz etmeyi gerektirecektir. Bu ise toplumda bir kargaşa ortamının oluşmasına yol açacaktır. Dolayısıyla kültürle hadis arasındaki ilişkinin sıhhat meselesi üzerinden kurulmaması gerekmektedir. Elbette burada kastedilen husus, hadis olmayan sözlerin istendiği şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispet edilmesini tecviz etmek değildir. Mezkûr durumda sözün kime ait olduğu yahut da sıhhat durumu açıklanacak ancak ictimaî hayattaki işlevi - olumlu olduğu müddetçe- devre dışı bırakılmayacaktır.¹⁰ Din-insan bütünlüğünün kaldırabileceği hâl de bundan başkası olmasa gerekir. Zira din, muhataplarıyla lüzumsuz ve temelsiz bir kavgayı tercih etmemiş, doğru bulduğuna ibkâ, yanlış olduğunu düşündüğüne iptal ve düzeltilebilir gördüğüne de tashih metodunu tatbik etmiştir.¹¹

Araştırmamızda iki kavram öne çıkmaktadır: irfân ve şerh. İrfân hakkında farklı tanımlar yapılmıştır. Şemseddin Sami'nin açıklamalarına göre irfân, "bilme, biliş, anlayış, vukuf, hakîka[te] vâkıf olma, künhe varma, ilim ve zekâ ile hâsıl olan kemâl" anlamına geldiği gibi "esrâr-ı ulûhiyete ve hakâyika vukuf, mârifetullah" manasına da gelmektedir.¹² İlhan Ayverdi tarafından yapılan başka bir tanıma göre kelime, "bilme, anlama, biliş,

² Burada ırk merkezli bir anlamdan ziyade ortak değerlere sahip olduğumuz, değer çatışması yaşamadığımız, Kösoğlu'nun ifadesiyle "aynı şeylere gülüp, aynı kederleri yaşayabildiklerimiz ve yürekten aynı duayı yaptıklarımız" kastedilmektedir. Kösoğlu'nun ifadeleri için bk. Nevzat Kösoğlu, *Millî Kültür ve Kimlik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 23.

³ Nuri Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 28.

⁴ Hadisin kültür üzerindeki baskın rolüyle alakalı bk. Ali Yardım, *Hadîs Kıvılcıkları Şihâb'ül-Ahbâr Tercümesi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2016), VIII, (Ön Söz Kısmı).

⁵ Krş. Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis*, 35.

⁶ Bu açıklama için bk. Kadir Öztürk, *Anadolu Kültürünün Dinî Temelleri Sünnetin Türk-İslam Kültürü Üzerindeki Etkileri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 14.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, haz. Gülseren Ülken (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 146.

⁸ Kültür hakkında bk. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2021), 36-37, 196; Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 39-43; Mahmud Es'ad Coşan, *Dilimiz ve Kültürümüz* (İstanbul: Server Yayınları, 2017), 118; Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis*, 22-28; Erdinç Ahatlı, *Kültürümüzde Hadis* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 13-23.

⁹ Hz. Peygamber'in sünnetinin Türk-İslâm kültürüne etkileri bağlamında yapılan bir çalışma için bk. Kadir Öztürk, *Anadolu Kültürünün Dinî Temelleri*. Buna ilaveten Resûlullah'ın kültür kurucusu olarak ele alındığı bir çalışma şu şekildedir: Serdar Demirel, *Hz. Peygamber ve Kültürel İnşa Kültür Bânisi Olarak Hz. Muhammed*, (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2025).

¹⁰ Konuyla alakalı değerlendirmeler için bk. Ali Yardım, *Hadîs I* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2012), 52-55.

¹¹ Konuyla alakalı bk. Şah Velîyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 1/292-293.

¹² Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2016), 769.

anlayış; gerçeği anlama husûsundaki güçlü seziş yeteneği, görgü ve sezişten gelen ruh uyanıklığı; kültür; tasavvuf” gibi geniş bir anlam dünyasına sahiptir.¹³ Son asrın yetiştirdiği mütefekkirlerden Meriç’e (öl. 1987) göre irfân, “İnsanı insan yapan vasıfların bütünü. Yani hem ilim, hem iman, hem edeb” kavramlarından müteşekkil bir bütündür.¹⁴ Araştırmanın başlığında kullanılan irfân tabiri tıpkı Meriç’te olduğu gibi iman, ilim ve edebin bir arada oluşturduğu ve İlhan Ayverdi’nin de açıkladığı şekilde kültürle iç içe geçmiş bütünlüğü karşılamaktadır. Bunlara ilaveten Sâmiha Ayverdi’nin irfâna dair şu ifadeleri de kayda değerdir: “Müslüman Türk, irfân sahibi idi. İrfân da ne ki, dersek, bir milletin, iman ve târîh yayığında asırlar boyu döve işleye meydana getirdiği derûnî zarâfet, incelik ve medeniyetin parlak terkididir.”¹⁵ Şerh kavramına gelince, bu kelime bizi ilgilendiren ıstılâhî kullanımında “açıklamak, aydınlığa kavuşturmak ve yorumlamak” manasına gelmektedir.¹⁶ Yani merkeze alınan bir metin veya malzemedeki kapalılığın ve anlaşılmayan noktaların izah edilmesi demektir. Ancak Türcan’ın vurguladığı üzere şerh, “hadiste sadece anlama ve yorumlama faaliyetine indirgenemeyecek kadar geniş” olduğu gibi “sadece metni anlamak ve yorumlamak değil, aynı zamanda bir konuyu ele almak, bazen hüküm çıkarmak, bazen bir ilkeye ulaşmak, görüşlerin ortaya konulması, tartışılması ve önceki ilmî mirasın aktarılması” adına da geniş bir alan sunmaktadır.¹⁷ Biz bu iki kelimenin bir araya gelmesinden oluşan “irfânî şerh” tamlamasından, hadisin topluma sirayeti, toplumsal ahlâk üzerindeki yansımaları ve güncel hayattaki izdüşümü merkeze alınarak yapılan hadis açıklamalarını kastetmekteyiz. Şu var ki, irfânî şerhin klasik şerh tanımı içinde bir gelenek oluşturduğunu söylemek mümkün değildir. Zira burada hedeflenen anlam, her dönemin kendi tarihsel serencamı içerisinde oluşturduğu irfânî birikime vurgu yapmak, şerh faaliyetinde buna dikkat çekmek, şerhi besleyen bir unsur olarak bunu kullanmaktır. Tarihî süreçte hayat bulup bir gelenek hâline gelen “fikhî, isnad ve rical değerlendirme ağırlıklı, tasavvufî ve zengin içerikli”¹⁸ şerh türlerinin daha sistematik, ilmî temelleri aşikâr, belli bir usûl çerçevesinde hareket eden bir hüviyete sahip olduğu söylenebilir. Ancak bunlardaki birikimden istifade etmekle beraber, İslâmiyetle yoğrulmuş bir toplumun özelliklerini tespit ve aktarım sadedinde Yardım’ın çalışması, irfânımızla harmanlanmış bir görünümüdür. Dolayısıyla net olarak mezkûr şerh türlerinden biriyle özdeşleştirilemeyeceği gibi tamamının özelliklerini taşıyan kapsamlı bir görünüme de sahiptir. Hâl böyle olunca modern dönemde kaleme alınan bu çalışmanın farklı yapıda olduğu bundan hareketle okura yansıttığı birikim doğrultusunda farklı bir tür oluşturduğu söylenebilir. Makalede kullandığımız “irfânî şerh” nitelemesi biraz da bununla irtibatlıdır.

Tefsir usulü çalışmalarında “irfânî te’vîl” tamlamasına tesadüf edilse de bu eserlerde kastedilen anlam, tasavvufî/işarî tefsirden başka bir şey değildir.¹⁹ Hadis edebiyatında ise “tasavvufî şerh” tabiriyle karşılaşılmaktadır.²⁰ Buna ilaveten Ferhat Gökçe’nin *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu* adlı tafsilatlı çalışmasında “tasavvufî ve irfânî yorum” tabiri görülmektedir ve kastedilen yine tasavvufî bakış açısıyla

¹³ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı Misallı Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020), 570, (üç ciltlik neşrin birleştirilmiş tek ciltlik baskısı).

¹⁴ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 33.

¹⁵ Sâmiha Ayverdi, *Bağ Bozumu* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2022), 333.

¹⁶ Mustafa Macit Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 21. Şerh kelimesi hakkında ayrıca bk. Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Kâhire: Dâru’l-Me’ârif, ts.), 2228; Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît* (Dımaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1997), 226; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü’l-luga ve’s-sihâhu’l-‘arabiyye* (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 2009), 590.

¹⁷ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 8.

¹⁸ Bu şerhçilik türleri Türcan’ın bir önceki dipnotta zikredilen çalışmasında incelenen başlıklardır ve sırasıyla ele alınmaya başladıkları sayfalar şu şekildedir: Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 61, 157, 179, 221.

¹⁹ Bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 29.

²⁰ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 179 vd. Ayrıca şerh edebiyatı ile alakalı bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 180-188. Şerh konusunun hazırladıkları kitaplarda ele alınması bağlamında Ali Yardım’la İsmail Lütfi Çakan arasında geçen bir anekdot için bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hayat Mektebinden Notlar* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2019), 223-224.

ilintilidir.²¹ Aynı durum İltuş'un eseri için de geçerlidir.²² Muhtemelen bunda "irfân" denildiğinde akla ilk ve yaygın olarak "tasavvuf"un gelmesi etkin rol oynamaktadır. Binaenaleyh şimdiye kadar bir şerh çalışmasının "irfânî şerh" şeklinde nitelendirildiğine şahit olmadığımızı belirtmek durumundayız. Bir çalışmanın bu şekilde tavsifinin hadis, kültür ve irfân arasındaki ilişkiden hareketle ortaya çıktığını söylemek gerekmektedir. Bu bağlamda Ali Yardım, eserlerinin satır aralarında ve dipnotlarında Anadolu'nun irfân birikimini yansıtan açıklamalar yapmıştır. Geleneksel şerh niteliklerine ilaveten bir çalışmanın bu kabil izahları hâvi olması hadis-kültür ilişkisinin tasvir ve tahlili noktasına ehemmiyet arz etmektedir. Zira hadisler, kültürel hayatın eti-kemiği mesabesindedir. İctimaî hayat üzerinde önemli ortaklıkların vücut bulmasını sağlayan hadis/sünnet, şekillendirici rol oynamakla birlikte kimi zaman genel çerçeveyi çizmiş ancak bu geniş çerçeve içinde bazı kültürel öğelere dokunmamış, onları hâli üzere bırakmıştır. Kösoğlu'nun tabiriyle "Arab'ın entari, Türk'ün şalvar giymekte devam etmesini engellememiştir."²³ Ali Yardım'ın çalışmaları sadece tasavvufi veçhaya veya sadece belli bir literatür çeşidine inhisar ettirilemeyecek zenginliktedir. Onun eserlerinde akademik birikimle İslâmî edep ve hürmetin bir arada harmanlandığı, satır aralarında Anadolu irfânının yansıtıldığı göze çarpmaktadır. Bu sebeple özellikle *Peygamberimiz'in Şemâîli*²⁴ adlı çalışmasını ve *Hadis Kıvılcımları*²⁵ başlıklı *Şihâbü'l-Ahbâr*²⁶ tercümesinin dipnotlarındaki malumatı böyle bir tabirle vasfetmek mümkün görünmektedir. Hadislerin kültürümüzdeki izdüşümlerini tespit noktasında Yardım'ın açtığı çığır ve yaptığı başlangıç,²⁷ alandaki araştırmacıların malumudur. *Şihâbü'l-Ahbâr*²⁸ çevirisi ve *Mesnevî* üzerine²⁹ yaptığı çalışma, bu çığır ve başlangıcın masa başı ürünleri iken;³⁰ *Şihâbü'l-Ahbâr*'ın dipnotlarında bir hadisin hangi kültür mirasında geçtiği noktasında kaydettiği bilgilerle *Alanya Kitâbeleri*,³¹ *Amasya Burmalı Minâre Camii Kitâbeleri*,³² *Amasya Kaya Kitâbesi*³³ vb. çalışmaları³⁴ saha araştırması örnekleridir. Ne var ki hakkında vefeyât sadedinde anma yazıları kaleme alınan³⁵

²¹ Ferhat Gökçe, *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 4. Yazarın "tasavvufi ve irfânî yorum"u tartıştığı kısımlar için bk. 22-29.

²² Bk. Cüveyriye İltuş, *Sûfî Menâkıbnâmelerinde Âyet ve Hadislerin İşâri Yorumları* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 50.

²³ Kösoğlu, *Millî Kültür ve Kimlik*, 51.

²⁴ İlk baskısı 1997'de, 13. Baskısı Damla Yayınevi tarafından İstanbul'da 2017 senesinde gerçekleştirilmiştir. Şemâil literatürünün ilk örneği Ebû İsa et-Tirmizî'ye (öl. 279/892) ait olup tarihî süreçte üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Konuyla alakalı bilgi için bk. Ali Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâîli* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2017), 35-38; Ali Yardım, "Şemâil Nev'inin Doğuşu ve Tirmizî'nin Kitâb'üs-Şemâil'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 349-409. Başta et-Tirmizî'nin eş-Şemâil'i üzerine yapılan çalışmalar olmak üzere şemâil edebiyatıyla alakalı bk. Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 299-302.

²⁵ İlk baskısı 1999'da, 3. Baskısı Damla Yayınevi tarafından İstanbul'da 2016'da gerçekleştirilmiştir.

²⁶ Türkiye'de hadis-kültür ilişkisi özelinde de çalışmaları mevcut olan Mehmet Emin Özafşar, *Şihâbü'l-Ahbâr* hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Kültür mirasımızın eti, kemiği, kanı ve ruhu olmuş böyle bir fenomeni rivayetlere sağlam ve çürük nokta-i nazarından bakan bir anlayışla kuşatmak; kültürü, siyah ve beyaz renklerle okumaya çalışan bakış açısıyla analiz ve tahlil etmek kabil değildir." Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 51.

²⁷ Nuri Tuğlu, *Türk Kültüründe Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 14.

²⁸ Yardım'ın bu eser ve musannifiyle ilgili kaleme aldığı bir araştırma için bk. Ali Yardım, "Kuzâ'î ve Müsned'üs-Şihâb'ı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı'na Armağan) (1987), 285-348.

²⁹ Yardım'ın *Mesnevî Hadisleri* adıyla vefatından sonra Damla Yayınevi tarafından İstanbul'da 2008 yılında neşredilen ilgili çalışması M. Tayyib Okıç (ö. 1977) yönetiminde hazırladığı liyakat tezi olup 1984'de gözden geçirilerek doktora tezi olarak takdim edilmiştir.

³⁰ *Şihâbü'l-Ahbâr*'daki hadislerin hangi yapılarda, kitabelerde ve mezar taşlarında geçtiğini kaydetmesi aslında bu eserin hem masa başı hem de saha çalışması olmak üzere memzuc bir tarz barındırdığını göstermektedir.

³¹ Ali Yardım, *Alanya Kitâbeleri (Tesbît, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2002).

³² Ali Yardım, *Amasya Burmalı Minâre Câmii Kitâbeleri* (Ankara: T.C. Amasya Valiliği Kültür Yayınları, 2004).

³³ Ali Yardım, *Amasya Kaya Kitâbesi* (Ankara: T.C. Amasya Valiliği Kültür Yayınları, 2004).

³⁴ Bu noktada şu iki çalışma da kayda değerdir: Ali Yardım, "Akşemseddin Türbesi ve Hazîresindeki Târihî Kitâbeler", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, 1990, 133-143; a. mlf., "Tokat ve Çevresi Mimari Eserlerindeki Hadisler", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, ed. S. Hayri Bolay vd. (Ankara, 1987), 463-480.

³⁵ Bu yazılar için bk. Mustafa Fayda, "Prof. Dr. Ali Yardım (1939 - 2 Ocak 2006)", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/27 (2004), 179-183; Mehmet Sait Toprak, "Prof. Dr. Ali Yardım (1939/2 Ocak 2006)", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 217-224; Vehbi Günay, "Prof. Dr. Ali Yardım (1939-2006)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21/2 (2006), 259-274; Abdülkadir Palabıyık, "Prof. Dr. Ali Yardım", *III. Hadis Anabilim Dalları İhtisas Toplantısı Lisans Programlarında Hadis Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Bildiriler Kitabı*, ed. Bekir Tatlı (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 369-379.

Yardım'ın eserlerine dair Abdullah Aydın'ın *Peygamberimiz'in Şemâili* hakkında yazdığı eleştiri yazısı³⁶ hâricinde bir inceleme tespit edilememiştir. Bu noktada Yardım'ın eserlerinin müstakil bir çalışmaya konu edilmemesi meselesine eğilmek gerekmektedir. Ali Yardım'ın hem eserleri hem de yetiştirdiği talebeleriyle hadis alanına katkı sunduğu malumdur. Ancak onun eserlerindeki hassas dil, eşsiz üslup, metinlerin organizasyonundaki titizlik ve inceliklere vâkıf olma noktasındaki muvaffakiyete dikkat edildiği zaman çalışmaları üzerinde incelemede bulunmanın nisbî zorluğundan ve ortaya koyduğu birikimi geliştirmenin meşakkatinden bahsetmek gerekir. Muhtemelen bundan ötürü onunla ve eserleriyle ilgili çalışmalar sınırlı ya da yok denecek azdır. Yoksa onun ilmî mirası noktasında bir ihmalkârlıktan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Yazdığı eserlerin ilim ehli arasında hâlen mütedavil oluşu ve güncelliğini koruması da buna işaret etmektedir.

Hadisin toplum planında anlaşılabilirliğini sağlayan hususlardan biri hiç kuşkusuz toplumsal hayatta mündemiç unsurlarla hadis arasında ilişki kurmak, bu unsurların hangi hadislerden hareketle ortaya çıkmış olabileceğine temas etmektir. Muhatap merkezli bu ameliye hadisin toplumsal hayata sirayetini kolaylaştıracak olup yapılan davranışlarda şuur sahibi olmayı beraberinde getirecektir. İşte bunun canlı bir örneğini Yardım'ın *Peygamberimiz'in Şemâili* adlı tercüme ve şerh çalışmasında müşâhede etmek mümkündür. Bu makalede odak noktası *Peygamberimiz'in Şemâili* olacak şekilde *Hadîs Kıvılcımları* adlı çevirideki irfânî açıklamalara da temas edilecektir. Zikri geçen iki eserin kendi aralarında bir bütünlük sağladığı söylenebilir. Zira *Hadîs Kıvılcımları* eserinde çevirisi yapılan hadisler, kültürümüz üzerinde son derece etkili ve birçok kültür varlığımızın kendisiyle bezendiği metinlerdir. *Peygamberimiz'in Şemâili* ise Peygamber (s.a.s.) aşığı bir millete, onu (s.a.s.) temel bir kaynak üzerinden tanıtmak için atılmış adım niteliğindeki çeviri ve şerh çalışmasıdır. İşte bunlardan biri doğrudan hadis materyali merkezliken diğeri hadisin kaynağını yani Resûlullah'ı (s.a.s.) tanıtmaya odaklıdır. Dolayısıyla hadis ilminde odak noktasını oluşturan Hz. Peygamber (s.a.s.) ve hadisleri, bahsi geçen iki çalışmanın merkezinde yer almakta ve bu açıdan bir bütünlük arz etmektedir.

1. Ali Yardım'ın İrfânî Şerh Nitelikli Açıklamaları

Din yalnızca yazılı metinler değil, pratikler yardımıyla da yayılım göstermiştir. Söz konusu pratik yani amel faktöründe başat rol ise Hz. Peygamber'e (s.a.s.) aittir. Sahâbe ondan görmüş ve gördüklerini sonraki nesle aktarmıştır. Böylece her nesilde örnek şahsiyetler vasıtasıyla bu tutumun sürekliliği devam etmiş, örf ve âdet gibi kültür ve irfânla ilişkili birikim bu şekilde oluşmuştur.³⁷ Hadisin topluma yansımaları, toplum tarafından içselleştirilmesi ve hadisten hareketle bir birikim bu kültür ortaya konulması hususunun özellikle Anadolu'nun ictimâî hayatına alabildiğine sirayet ettiği söylenebilir. Peygamber (s.a.s.) saygısını ve sevgisini onun (s.a.s.) adı her anıldığında izhâr etmek, büyüğe saygı göstermek ve tecrübelerinden istifade etmek, küçüğe sevgi ve şefkat beslemek, kültür varlıklarını hadislerle donatmak, hadislerle örfü harmanlayıp toplumsal bir ahlâk inşa etmek, geçmişe yani sefeye ve ecdada hürmet duymak hep bu sirayetin göstergeleridir. Toplumda konuşulan sözler arasında Kur'an ve hadis merkezli kelimelerin mevcudiyeti, atasözleri ve deyimlerin hadislerden beslenmesi de yine bu irfân birikimiyle ilişkilidir.³⁸ Toplumsal yozlaşmanın, modernizm etkisiyle günbegün artış gösterdiği çağımızda özümüzü unutmama, köklerimizi oluşturan birikimi ve idrâki tekrar diriltip görünür kılmaya gayesi, kısacası irfânî birikim merkezli bakış açısı mezkûr tavır ve davranışların önemini bir kat daha arttırmaktadır.

³⁶ Abdullah Aydın, *Hadis Yazıları* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 407-412. Mezkûr yazının ilk sayfasındaki dipnotta neşir yeri ve tarihiyle alakalı verilen bilgi şu şekildedir: "SAÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2000, İstanbul 2000, 295-300."

³⁷ Yardım, *Hadîs Kıvılcımları*, VII, (Ön Söz Kısmı).

³⁸ Atasözü, örf-âdet ve edebiyat birikimimiz üzerindeki hadis etkileri hakkında bir tespit için bk. Yardım, *Hadîs Kıvılcımları*, 20. Selman Başaran'ın şu çalışması Türk atasözlerinin oluşumunda hadislerin izini süren kıymetli bir eser olup tekrar tab' edilmesi ilgililerden beklenmektedir: Selman Başaran, *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1994).

1.1. Peygamber Sevgisi ve Saygısını Öne Çıkarması

Türk-İslâm medeniyeti Peygamber (s.a.s.) sevgisiyle yoğrulmuş bir yapı arz etmektedir. Süleyman Çelebi'nin (öl. 825/1422) tabiriyle “Ümmetin olduğumuz devlet yeter, hizmetin kıldığımız izzet yeter.”³⁹ anlayışı, Hz. Nebî'ye (s.a.s.) duyulan sevgi ve saygının hissedilir bir tezâhürü şeklinde karşımızda durmaktadır. Ali Yardım'ın çalışmalarında bu sevgi ve saygının en kalbî biçimde gözlemlendiği söylenebilir.

Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâîl'i*nin ön sözünde eserin hazırlanışı esnasında akademik bir kaygı gütmeyi, sadece Resûlullah'a (s.a.s.) karşı sorumluluk duyduğunu söylemektedir.⁴⁰ “Peygamberimiz, Peygamber Efendimiz, Resûlullah Efendimiz, Peygamber-i Ekber, Zât-ı Risâlet, Seyyid'ül-Mürselîn Efendimiz, Fahr-i Âlem Efendimiz” ve “en resmî” biçimde “Hazreti Peygamber” tabirlerini tercih ettiğini ama asla “Hz. Muhammed” şeklini kullanmadığını belirtmektedir.⁴¹ Salavâtı veya (s.a.s.) biçimindeki kısaltmasını⁴² uygun olmayan yerlerde kullanmayıp bunun yerine Türkçedeki saygı ifadelerini tercih ettiği, “Efendimiz” demekteki “saygı asaletini” ise diğer ifade biçimlerinde bulamadığını beyan ettiği de müşâhede edilmektedir.⁴³ Keza o, “Hz.” kısaltmasını her daim uzun biçimde “Hazreti” şeklinde kaydettiğini ve Resûlullah'ı (s.a.s.) karşılayan zamirleri büyük harf ve apostrof kullanarak yazdığını dile getirmektedir.⁴⁴ Buraya kadar verilen malumattan onun, Resûlullah'a (s.a.s.) duyduğu sevgisini ve saygısını göstermeye Hz. Nebî'nin (s.a.s.) isminden ve adı anıldığında kullanılan ifadelerden başladığı göze çarpmaktadır.

Yardım, Hz. Resûl'ün (s.a.s.) eksikliklerden uzak ve mükemmeliyetin benzeri olmayan bir temsilcisi olduğu kanaatindedir.⁴⁵ Keza Peygamber'e (s.a.s.) duyulan sevginin, insanın beslediği sevgiler arasında en ön sırada yer alması ve ona (s.a.s.) duyulan sevginin Allah sevgisi ile aynı derecede bulunması gerektiği tespitleri de onun konuyla alakalı çıkarımlarıdır.⁴⁶ Mamefih o, bu konudaki hiyerarşiyi de göz önünde bulundurmakta ve Peygamber sevgisinin Allah sevgisinden sonra geldiğini belirtmektedir.⁴⁷ Resûlullah'ın (s.a.s.) peygamberlik tasarrufunun sürekliliğine dikkat çeken merhum Yardım,⁴⁸ vefatından sonra dahi onun (s.a.s.) hukukunu muhafaza etmenin gerekliliğinden ve adı anıldığında salât-ü selâm getirmenin zorunluluğundan bahsetmektedir.⁴⁹

Yardım'ın irfânî şerh karakterli izahlarına farklı konular bağlamında rastlanmaktadır. O, vatan sevgisinin, sevgiler arasında üçüncü sırada geldiğini söylemektedir.⁵⁰ İlk iki sırayı ise Allah ve Peygamber sevgisi işgal etmektedir. Yaptığı bazı açıklamaları Mehmed Âkif (öl. 1936) ve Süleyman Çelebi'nin dizeleriyle besleyen Yardım,⁵¹ Allah ve Muhammed (s.a.s.) isimlerinin camilerde kible istikametinde yan yana yazılmasının, içinde

³⁹ Süleyman Çelebi, *Mevlid-i Pâk-i Resûl* (İstanbul: Haşemi Yayınevi, 2013), 17 (Miraç Bahri).

⁴⁰ Yardım, *Şemâîl*, X, (Önsöz Bölümü).

⁴¹ Yardım, *Şemâîl*, XII, (Önsöz Bölümü).

⁴² “Sallallahu aleyhi ve sellem” ifadesinin kısaltması noktasında farklı uygulamalar görülmektedir. Kimi zaman (s.a.v) şeklinde kimi zaman (s.a) şeklinde kısaltmalarla karşılaşıldığı vâkidir. Ne var ki Yardım'ın belirttiği üzere bu ifadenin kısaltması (s.a.s.) şeklinde olmalıdır. Zira aradaki “vav” harfi bağlaçtır ve onu kısaltmanın bir karşılığı yoktur. Yardım'ın öğrencilerinden Veli Atmaca'nın da talebelerini bu doğrultuda ihtar ettiği tarafımızca müşâhede edilmiştir.

⁴³ Yardım, *Şemâîl*, XII, (Önsöz Bölümü).

⁴⁴ Yardım, *Şemâîl*, XIII, (Önsöz Bölümü).

⁴⁵ Yardım, *Şemâîl*, 7.

⁴⁶ Yardım, *Şemâîl*, 11.

⁴⁷ Yardım, *Şemâîl*, 10.

⁴⁸ Yardım, *Şemâîl*, 13.

⁴⁹ Yardım, *Şemâîl*, 13.

⁵⁰ Yardım, *Şemâîl*, 10.

⁵¹ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) adının daima Allah'ın adıyla anıldığı konusunu açıklarken o, İstiklâl Marşı'mızda geçen “Bu ezanlar ki şehadetleri dinin temeli. Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli.” şeklindeki dizelerle Süleyman Çelebi'nin “Zâtıma mir'ât edindim zâtını. Bile yazdım âdın ile âdım.” beyitlerini kullanmaktadır. Bk. Yardım, *Şemâîl*, 14-15.

bulunduğu yerin yüceliğine ve Allah'ın evi olduğuna delalet eden göstergeler olduğunu söyler.⁵² Ümmîlik vasfının onun (s.a.s.) için bir kemal özelliği olduğunu belirten şârih,⁵³ Resûlullah'ı yalnızca bir ilim dalında yazılmış kitaplarla anlama ve kavramanın mümkün olmadığını beyan edip onu (s.a.s.) konu edinen ilim dalları hakkında malumat serdetmektedir.⁵⁴

Resûlullah'a gösterilen saygının bir başka tezahürüyle, Resûlullah yaşarken ashâbın tefsir ameliyesine kalkışmamaları yönündeki bilgide karşılaşılmaktadır. Onlardan tefsir bağlamında gelen bilgiler -Yardım'ın açıklamasına göre- Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaptıkları izahlardan müteşekkildir.⁵⁵

Yardım, edebiyatımız söz konusu olduğunda yegâne ilham kaynağının Resûlullah (s.a.s.) olduğunu vurgulamakta ve onu (s.a.s.) sevip saygı duyma hususunda edebî eserlerin önemine dikkat çekmektedir.⁵⁶ Bunlara ilaveten o, Resûlullah'ı (s.a.s.) görme arzusunun uzak beldelerdeki kimselerin Medine'ye gelmesine vesile olduğunu söylemekte, vefatından sonra ona (s.a.s.) duyulan özlemin hilye bilgilerinin ortaya çıkışıyla ilgisine temas etmektedir.⁵⁷ Keza o, Resûlullah'ı (s.a.s.) yaratılmış ve dünyaya gelecek olanların “eşsiz güzeli” şeklinde nitelemekte,⁵⁸ onu (s.a.s.) anlatmaya günlük kullandığı kelimelerin kifayet etmediğini dile getirmektedir.⁵⁹ Hz. Nebî'nin (s.a.s.) sırtını⁶⁰ ve bedenini,⁶¹ saç ve sakalını,⁶² elini⁶³ ve parmaklarını,⁶⁴ başını,⁶⁵ yüzünü⁶⁶ ve tükürüğünü⁶⁷ “mübârek” şeklinde nitelemesi ve ashâbın Hz. Peygamber'e (s.a.s.) duyduğu sevgiyi vurgulaması,⁶⁸ Peygamber'e (s.a.s.) sevgi ve saygı içerikli öne çıkan açıklamalarındandır.

Sahâbe ve onlardan sonra gelenlerin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) uymak ve fiillerini onun (s.a.s.) yaptığı gibi gerçekleştirmek noktasındaki hassasiyetleriyle ona (s.a.s.) ittibâ⁶⁹ hususuna temas edildiği de *Peygamberimiz'in Şemâil'i*'nin satır aralarında gözlemlenmektedir.⁷⁰ Keza o, Resûlullah'ın (s.a.s.) yaptığı her davranışta kendisine uyulması gereken yüce bir örnek konumunda olduğundan söz etmektedir.⁷¹ Ashâbın Hz. Resûl'de (s.a.s.) fani olduğunu (tasavvufi ifadesiyle buna *fenâ fi'r-resûl* diyebiliriz) belirten Yardım, onların hayatının asıl gündemini ve sevgilerinin odağını Hz. Peygamber'in (s.a.s.) oluşturduğunu söylemektedir.⁷² Yesrib'in Medine olduktan sonra yaşama elverişli hâle gelmesinin Resûlullah'a (s.a.s.) kucak açmasının mükâfatı olduğunu belirten

⁵² Yardım, *Şemâil*, 14-15.

⁵³ Yardım, *Şemâil*, 18.

⁵⁴ Yardım, *Şemâil*, 19 vd.

⁵⁵ Yardım, *Şemâil*, 23.

⁵⁶ Yardım, *Şemâil*, 43.

⁵⁷ Yardım, *Şemâil*, 46-47.

⁵⁸ Yardım, *Şemâil*, 48.

⁵⁹ Yardım, *Şemâil*, 49.

⁶⁰ Yardım, *Şemâil*, 74.

⁶¹ Yardım, *Şemâil*, 76, 98.

⁶² Yardım, *Şemâil*, 97.

⁶³ Yardım, *Şemâil*, 98.

⁶⁴ Yardım, *Şemâil*, 142.

⁶⁵ Yardım, *Şemâil*, 169.

⁶⁶ Yardım, *Şemâil*, 183.

⁶⁷ Yardım, *Şemâil*, 258.

⁶⁸ Yardım, *Şemâil*, 104.

⁶⁹ İttibâ, taklid, teessîf ve teşebbüh arasındaki nüanslar için bk. Musa Erkaya, “Hz. Peygamber (s.a.v)'in Örnek Ahlâkının Günümüze Taşınmasında Hadis/Sünnetin Rolü”, *Modern Çağda Ahlak* (2012), 334-345.

⁷⁰ Yardım, *Şemâil*, 151.

⁷¹ Yardım, *Şemâil*, 235, dip. 6.

⁷² Yardım, *Şemâil*, 248.

müellif,⁷³ onun (s.a.s.) içtiği suyun artığından ashâbın nasiplenmek için nasıl iştihak duyduğunu da eserinin dipnotlarında anlatmaktadır.⁷⁴

Peygamber'e (s.a.s.) duyulan sevgi ve saygının bir başka tezahürüyle “Muhammed” ve “Mehmed” isimlerinde karşılaşmaktadır. “Mehmed” isminin kökeni “Muhammed”dir. Muhammed evvela “Mehemmed” sonra da “Mehmed” şekline dönüşmüştür. Bu ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ismi bahis konusu olduğunda zuhur edebilecek edep dışı davranışlar karşısında alınmış bir önlemdir. Ecdat, Resûlullah'ı (s.a.s.) o kadar çok sevmektedir ki onun (s.a.s.) isminin incinmesine bile fırsat vermemektedir.⁷⁵ Nihayet o, sahâbe için en büyük nasibin Resûlullah'ı (s.a.s.) bizzat gözleriyle görmek olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶

1.2. Peygamber'in Beşeriyetini Vurgulaması

Resûlullah'ın, Allah'ın kulu ve Resûl oluşu hem Allah tarafından hem de bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından dikkat çekilen bir husustur. Konuyla alakalı ayetlerde onun (s.a.s.) vahiy alan bir beşer olduğu vurgulanırken;⁷⁷ hadislerde onun (s.a.s.) övgüsü noktasında yanlış tutum sergilememe ve aşırıya kaçmamanın altı kalın çizgilerle çizilmektedir.⁷⁸ Bunu sağlamanın yegâne yolu ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) beşeriyetini vurgulamaktır.⁷⁹ Ali Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâil'i*nde Hz. Nebî'ye (s.a.s.) duyduğu derin sevgi ve saygıyı okuyuculara gösterdiği gibi yeri geldikçe Resûlullah'ın (s.a.s.) beşer oluşuna da dikkat çekmektedir. “Hz. Peygamber'in mübarek yaratılışı, fizyolojik özellikleri, çeşitli üstün insani vasıfları ve ahlakî hasletleri”⁸⁰ konusunu incelemek üzere kaleme alınan *şemâil* tarzı eserlerin bizzat oluşum gayesi Resûlullah'ın (s.a.s.) beşeriyetidir dense sezâdır. Yardım'ın konuyla alakalı izahlarının panoraması özetle şu şekildedir:

O, Resûlullah'ın (s.a.s.) topluma gösterdiği örnekliğin hayata geçirilmesi için beşer oluşunun ön plana çıkarılması gerektiği kanaatindedir. Onun (s.a.s.) beşer oluş keyfiyetini incelemek üzere ulema, *şemâil* dalını geliştirmiştir.⁸¹ Kur'ân'daki ifadelerde Hz. Nebî'nin içinde yaşadığı toplumun bir parçası olduğuna vurgu yapıldığını belirten Yardım,⁸² beşer ve insan kelimeleri arasındaki inceliğe dikkat çekmekte ve beşer kelimesini, “sıradan insanların yapmak durumunda kaldıkları bütün zorunlu işleri yapma özelliği taşıyan kimse” şeklinde açıklamaktadır.⁸³ Onun bu bölümdeki açıklamalarında beşeriyetten insaniyete doğru bir seyir tasavvur ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁴

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kürek kemikleri arasında bulunan nübüvvet mührünün *delâil*i mi yoksa *şemâil*i mi ilgilendirdiği konusuna temas eden araştırmacı, evveliyatından beri bu konunun *şemâil* kitaplarında kaydedildiğini belirtmektedir.⁸⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah'a kul olmayı diğer vasıflara tercih ettiğini ve

⁷³ Yardım, *Şemâil*, 258.

⁷⁴ Yardım, *Şemâil*, 261, dip. 24.

⁷⁵ Yardım, *Şemâil*, 432-433.

⁷⁶ Yardım, *Şemâil*, 499.

⁷⁷ el-Kehf 18/110.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), “Enbiyâ”, 48 (No. 3445).

⁷⁹ Hz. Peygamber'in övüldüğü ve buna itiraz etmediği örnekler için bk. Cemal Ural, “Ahlakî Zedeleyen Bir Davranış Olarak Kişinin Yüzüne Karşı Övülmesi (Hadisler Çerçevesinde Bir İnceleme)”, *İslam ve Medeniyet Serisi: 4 Ahlâk* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 1/639.

⁸⁰ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 299.

⁸¹ Yardım, *Şemâil*, VIII, (Önsöz Bölümü).

⁸² Yardım, *Şemâil*, 30-31. Hz. Nebî'nin toplumla iç içe olduğu, her daim onların derdiyle ilgilendiği, kendisini soyutlayan bir profil çizmediği, tüm bu süreçte sevgi ve hoşgörüyü hareket noktası edindiğine dair bazı örnekler için bk. Hamit Dikmen, “Hz. Peygamber'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Temmuz-Aralık 2003), 129-138. Ayrıca Hz. Peygamber'in içinde yetiştiği toplumda edindiği beşerî bir bilgiyle tavsiyede bulunduğu dair bk. Serdar Murat Gürses, “Hanefî ve Ehl-i Hadis Prensipleri Açısından Keşmîrî ile Mübârekpûrî'nin Tirmizî Şerhleri”, *HADITH* 3 (Aralık 2019), 54-56.

⁸³ Yardım, *Şemâil*, 32.

⁸⁴ Bk. Yardım, *Şemâil*, 32-33.

⁸⁵ Yardım, *Şemâil*, 71.

peygamberlik sonucu elde ettiği ayrıcalıkları bireysel hayatı için yürürlüğe sokmadığını belirten şârih,⁸⁶ Son Peygamber'in (s.a.s.) "dünyada avukata ihtiyacı olmayan yegâne insan" olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁷ Son Elçi'nin (s.a.s.) hayatında ve yeme-içmesinde sadeliğin hüküm sürdüğünü belirten Yardım, bu durumun bir olgunluk göstergesi olduğunu söylemektedir.⁸⁸

Resûlullah'ın (s.a.s.), Allah'ın bahşettiği üstün vasıflarını değil de her daim sıradan bir insan olmayı ön plana çıkardığına vurgu yapan müellif,⁸⁹ onun (s.a.s.) da sinirlendiğini ama bu sinirin sıradan insanlardaki gibi doğru yoldan saptıracak bir noktaya sürüklenmediğini söylemektedir.⁹⁰ Mamafih normal insanlarda bulunan ve hoş karşılanmayan bazı hitap ve konuşma tarzlarının onda (s.a.s.) hiç olmadığı,⁹¹ insanlarla yakınlık kurmak için mütevazı bir tutum sergilediği ve zaman zaman şaka yaptığı yönündeki ifadeler Resûlullah'ın (s.a.s.) beşeriyetiyle alakalı ilgi çekici noktalar.⁹²

Resûlullah'ın -korkuyla ümit arasında bir yaşam dengesinin sonucu olarak- en mutlu ama bir o kadar da kaygı sahibi olduğunu söyleyen Yardım,⁹³ onun (s.a.s.) hayatında imtiyazların görülmediğine, insanlardan hürmette aşırılık beklemediğine dikkat çekmektedir.⁹⁴ Hz. Âişe'nin Resûlullah'ın (s.a.s.) evde yaptığı işleri tatad eden hadisiyle alakalı yorumu yine onun (s.a.s.) beşeriyetini ön plana çıkarma yönünde olmuştur. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s.), bir evin erkeği evde ne iş yaparsa aynı şeyleri yapmaktadır ve bu olağanüstü bir hâl değildir. Hz. Âişe'nin onun (s.a.s.) tutumunu anlattığı "evin tamirat tadilatı, elbisesini yamayıp düğmesini dikmesi, evi süpürmesi" gibi ifadeleri, evde yapılan işlerin dökümü şeklinde anlaşılmayıp Resûlullah'ın (s.a.s.) normal insanlar gibi davrandığı şeklinde yorumlanmalıdır.⁹⁵ Yardım'ın yorumundan da anlaşıldığı kadarıyla mezkûr sünnetin kültürümüze pek yansıdığı söylenemeyecektir. Bunda muhtemelen Türk kültüründe erkeğin evin dış işlerinden mesul olması, hanımefendilerden de iç işlerin yürütülmesinin umulması rol oynamıştır.

Yardım, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) geçim tarzıyla alakalı bölümde meseleyi yine beşeriyet merkezli açıklar. Sözü, Resûlullah'ın (s.a.s.) herkes tarafından örnek alınabilecek beşerî yönünün *şemâil* dalı tarafından incelendiğine vurguyla bitirir.⁹⁶ Hz. Nebî'nin (s.a.s.) açlık çekmesinin ve sofrasında uzun süre su ve hurma dışında bir gıda bulunmamasının insanlara karşı sergilediği bir tutumun sonucu olduğunu belirten Yardım, tüm bunların yokluktan değil de Resûlullah'ın (s.a.s.) kendisi dışındaki ihtiyaç sahiplerinin çokluğundan kaynaklandığını söylemektedir.⁹⁷ Buradan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) diğer insanları öncelediği sonucuna ulaşmaktadır. Keza o, konu bağlamındaki ifade-i nebevîlerin Peygamber'in (s.a.s.) kendisi için ayrıcalıklı ve mucizelerle dolu bir hayat arzulamadığını gösterdiğini ifade etmektedir.⁹⁸

1.3. Ahlâk Temalı Açıklamalar Yapması

Hz. Peygamber'in "Ben ahlâkî güzellikleri tamamlamak üzere gönderildim." buyurduğu aktarılır.⁹⁹ Bu bağlamda onun (s.a.s.) Mekke müşriklerini dahi evvela ahlâkıyla etkilediği söylenebilir. Zira onların Resûlullah'a

⁸⁶ Yardım, *Şemâil*, 202.

⁸⁷ Yardım, *Şemâil*, 205.

⁸⁸ Yardım, *Şemâil*, 219.

⁸⁹ Yardım, *Şemâil*, 277.

⁹⁰ Yardım, *Şemâil*, 289.

⁹¹ Yardım, *Şemâil*, 290.

⁹² Yardım, *Şemâil*, 306 vd.

⁹³ Yardım, *Şemâil*, 387.

⁹⁴ Yardım, *Şemâil*, 406.

⁹⁵ Yardım, *Şemâil*, 408, dip. 8.

⁹⁶ Yardım, *Şemâil*, 438-440.

⁹⁷ Yardım, *Şemâil*, 445.

⁹⁸ Yardım, *Şemâil*, 446.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Külâl Hasen Ali (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013), "Hüsni'l-Hulk", 8 (No. 1733); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb

verdikleri sıfat el-Emîn'dir. Bu ise din-ahlâk bütünlüğünün önemini yansıtmaktadır. Binaenaleyh bir dine müntesip olduğu için ahlâka ihtiyacı yokmuşçasına tavır sergileme¹⁰⁰ hâli kabul edilebilir bir tutum değildir. Zira din ve ahlâk tıpkı yeri geldiğinde tahakkuk eden din ve kültürün birbirini tamamlaması tarzında bir özelliğe sahiptir.¹⁰¹ Ahlâka sirayet etmeyen din, iç benliğe nüfuz edemeyecek ve kabuktan öze geçemeyecektir.

Ali Yardım'ın *Şemâil* şerhinde ahlâk eksenli açıklamaların hatırı sayılır bir yer tuttuğu söylenebilir. Onun da belirttiği üzere hadis musannefâtının tamamı bir noktada Resûlullah'ın ahlâkını insanlara anlatmaktadır.¹⁰² İrfânımızın ahlâkla yoğrulduğu gerçeğinden hareketle konuyla alakalı tahlilleri ele almak ve eserin satır aralarındaki malumatı incelemek hem sonraki nesle bilgi aktarımı hem de kültür ve örf aktarımı noktasında önem arz etmektedir. Bu noktada Yardım'ın açıklamalarına baktığımızda şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız:

Söz ahlâkı bağlamında milletimizin üslupça saygılı ve kullandığı kelimelerin de saygıyı ifade eden kalıplarda olduğunu belirten Yardım'ın¹⁰³ Resûlullah'ın (s.a.s.) eşya ve hayvana verdiği değerle alakalı açıklamaları da dikkate değerdir. Onun (s.a.s.) mezkûr varlıklara belli bir değer atfettiği, onları kıymetsiz görmediği ve göstermediği yönündeki beyanlar Resûlullah'ın (s.a.s.) insan dışı varlıklara gösterdiği ahlâkı yansıtmakta ve insanlar için bir örnek teşkil etmektedir.¹⁰⁴ Resûlullah'ın (s.a.s.) giyim-kuşam ve yürüyüşle alakalı uyarılarında dahi bir ahlâk dersi olduğuna vurgu yapması,¹⁰⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) etrafındaki insanlara terbiye vermeyi hedeflediğini söylemesi¹⁰⁶ konuyla alakalı kayda değer hususlardır.

Toplumsal ahlâkî alışkanlıklar arasında yer alan kol yastığı ikram edilmesi¹⁰⁷ hususunun Güneydoğu Anadolu'da hâlen devam ettiğini belirtmesi,¹⁰⁸ esasında hadisin kültüre yansımalarından biri olarak kabul edilebilir. Sünnette geri çevrilmemesi gereken ikramlar cümlesinden olmak üzere tanıtılan yastık ikramının¹⁰⁹ toplumumuzda hâlen yaşıyor olması ise hadisin toplumsal ahlâk/örf üzerindeki etkisini yansıtmayı bağlamında önem arz etmektedir.¹¹⁰ Resûlullah'ın (s.a.s.) güzel koku ikramını geri çevirmemesinden hareketle hediye ve ikramı küçümsememe konusuna değinen müellif, ikram sahibini zor durumda bırakmamanın önemine dikkat çekmektedir. Türkçemizdeki "çam sakızı, çoban armağanı" ifadesinin de aynı hassasiyeti vurguladığını belirtmektedir.¹¹¹

Varlık-yokluk durumu karşısında insanların sergileyeceği tutumu, küçükken verilmesi gereken bir eğitim ve terbiye konusu şeklinde nitelemesi, madde-mana dengesini korumaya vurgu yapması¹¹² ve misafire

el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 14/512-513 (No. 8952); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 2/670 (No. 4221). Yardım'ın bu hadisle alakalı bazı değerlendirmeleri için bk. Yardım, *Şemâil*, 393 ve dip. 8-9.

¹⁰⁰ Amin Maalouf, *Doğu'dan Uzakta*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 242.

¹⁰¹ Ahlâkla alakalı meşhur çalışmalardan ikisi şu şekildedir: 1) Râğıb el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şer'i'a*, thk. Ebu'l-Yezîd Ebû Zeyd el-'Acemî (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007). Türkçesi: *İslâm'ın Ahlâkî İlkeleri*, çev. Abdi Keskinsoy (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019); 2) Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, (Ankara: DİB Yayınları, 2016). Bunlara ilaveten Yavuz Köktaş'ın *Tüm Yönleriyle Ahlâk Hadisleri I-II* (Ankara: STS Kitap, 2021) adlı çalışması da kayda değer eserlerdendir.

¹⁰² Yardım, *Şemâil*, 391.

¹⁰³ Yardım, *Şemâil*, XI, (Ön Söz Kısmı).

¹⁰⁴ Yardım, *Şemâil*, 160-161.

¹⁰⁵ Yardım, *Şemâil*, 181-182.

¹⁰⁶ Yardım, *Şemâil*, 182.

¹⁰⁷ Misafir geldiği zaman yere veya yüksek bir sedire oturacağı vakit rahat etsin diye kolunun altına minder/yastık/kırlent ikram edilmesi demektir.

¹⁰⁸ Yardım, *Şemâil*, 191, dip. 2.

¹⁰⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'*, (Riyad: Dâru's-Selâm, 2009), "Edeb", 37 (No. 2790).

¹¹⁰ Bu kısmın "Toplum, Kültür ve Hadis" başlıklı bölümde zikredilmesi de uygun görünmektedir. Ne var ki bu meselede toplumsal ahlâkın biraz daha öne çıktığı kanısından hareketle bu kısımda kaydedilmesi uygun görülmüştür.

¹¹¹ Yardım, *Şemâil*, 278-279. Bu mesele "Toplum, Kültür ve Hadis" başlığı altında ele alınabilecek konulardandır. Ne var ki burada yine toplumsal bir ahlâk davranışı ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple sadedinde bulunduğumuz bölüm içerisinde kaydedilmiştir.

¹¹² Yardım, *Şemâil*, 192-193.

sergilenecek ahlâkla alakalı çocuğa belli dönemlerde bazı şeylerin uygulamalı biçimde öğretildiğine dikkat çekmesi¹¹³ eserin satır aralarındaki ahlâk merkezli açıklamalardan bazılarıdır. Ayakta su içme meselesini incelerken sözü bu konuda çocuğun eğitilmesine de getiren Yardım, görgü kuralları ile desteklenmiş bir ahlâk eğitiminin daha etkili olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Ali Yardım, Hz. Nebî'nin (s.a.s.) sahâbeyi yaşantıları esnasında karşılaşacakları her durum ve her ortama göre terbiye ettiğini belirterek sözlerine son vermektedir.¹¹⁵

Resûlullah'ın (s.a.s.) şaka yapma ahlâkını şerh bölümünde tafsilatıyla ele alan Yardım, onun (s.a.s.) toplum içinde ağırlığı bulunan saygın kişilere şaka yapmadığını, gerçekleri doğrudan söylediğini ifade etmektedir.¹¹⁶ Bu da mezkûr tavırda esas olanın muhatapın kişiliği olduğunu bizlere öğretmektedir.¹¹⁷

Yardım, terbiyenin okunarak öğrenmekten ziyade “güzel örnek”ler vasıtasıyla kazanılacağına temas etmekte, çocuğun iyi bir okuldan ziyade iyi bir aile ve toplumda daha dengeli bir birey olacağını altını çizmektedir.¹¹⁸ Bu açıklamalarının devamında ise “örnek insan” ihtiyacına vurgu yapmaktadır.¹¹⁹

Resûlullah'ın (s.a.s.) hareketlerinin merkezinde daima ahlâkın bulunduğunu belirten müellif, onun (s.a.s.) gönderilme amacının “güzel ahlâkı tamamlamak, yani insanlığın iç mîmârîsini ıslah etmek” olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁰ Bu ifadeler ahlâkın Yardım'ın gözünde ne kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Zira o, peygamberlerin gönderilme sebebinin temelinde de tevhitte sapma ve ahlâkî çöküş olduğunu altını çizmektedir.¹²¹ Yardım, iyilik yapmak ve kötülükten sakınmak noktasında Resûlullah'ın (s.a.s.) ikinci bir örneği bulunmadığını ifade etmektedir. Onun (s.a.s.) ahlâkî vasıflarından sadece bir tanesinin dahi insanı kıymetli kılmaya kâfi geldiğini söylemektedir.¹²²

1.4. Büyüklere Saygı Göstermeye ve Onlardan İstifade Etmeye Dikkat Çekmesi

Resûlullah'ın (s.a.s.) “Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı göstermeyen kişi, bizden değildir.” buyurduğu bilinmektedir.¹²³ Bunun irfânımıza yansımaları, küçük kim olursa olsun ona şefkat ve merhamet gösterip onu sevmek;¹²⁴ büyük de ister ana-baba isterse hoca veya normal bir fert olsun, ona hürmet göstermek şeklinde gerçekleşmiştir. Hatta buradaki büyüklüğün illa yaşça büyük olmak değil; ilmen ve ismen büyük olmak şeklinde anlaşılması daha isabetli olacaktır. Zira yaşı küçük bir kişi kendinden yaşça büyüklerin hocası, hadis rivayeti bağlamında da şeyhi olabilmektedir. Keza hâlen Anadolu'nun bazı yörelerinde yaşı kemâle ermiş insanların yaşı kendilerinden oldukça küçük hocalara saygı gösterdiği malumdur. Bu durum büyüklük-küçüklük dengesinin manevî bir yönü bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

¹¹³ Yardım, *Şemâil*, 205. Keza yemek öncesi elleri yıkama alışkanlığı noktasında çocuğun eğitimiyle ve terbiye edilmesiyle alakalı ifadeleri için bk. Yardım, *Şemâil*, 233.

¹¹⁴ Yardım, *Şemâil*, 264.

¹¹⁵ Yardım, *Şemâil*, 265.

¹¹⁶ Yardım, *Şemâil*, 306-307.

¹¹⁷ Hz. Peygamber'in şaka algısıyla ilgili bazı çalışmalar şu şekildedir: Yusuf Doğan, “Hz. Peygamber ve Mizah”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 191-203; Musa Erkaya, “Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mizah Anlayışı”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/1 (2019), 141-161; Enbiya Yıldırım, *Peygamberimiz ve Arkadaşlarının Hayatında Şaka* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021); Esra Düzce Baş, *Peygamberimizin Hayatında Mizah* (Ankara: TDV Yayınları, 2023).

¹¹⁸ Yardım, *Şemâil*, 501.

¹¹⁹ Yardım, *Şemâil*, 502.

¹²⁰ Yardım, *Şemâil*, 393.

¹²¹ Yardım, *Şemâil*, 392.

¹²² Yardım, *Şemâil*, 394-397.

¹²³ Tirmizî, *el-Câmi'*, “el-Birr ve's-Sıla”, 15 (No. 1919-1921); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed İlyas el-Bârebengevî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2018), 298-299, (No. 353-356).

¹²⁴ Sevgi kelimesinin içinde saygıyı da barındıran geniş anlamlı bir kavram olduğuna dair bk. Erdoğan Köycü, “Değerler Eğitimi'nde Sevgi ve Saygı Öğretimi Bağlamında Hadislerin Rolü”, ed. Azize Toper Kaygın - Cüneyd Aydın, *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu (01-02 Aralık 2016) Bildiriler Kitabı*, (Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017) 205.

İslâmiyet'te ana hakkının baba hakkından önde geldiği bilinmektedir.¹²⁵ Bu bağlamda Arapların kullanımındaki “tefdiye” uygulamasında yani (فداك أبي وأمي يا رسول الله) “anam-babam sana feda olsun ey Allah'ın Resûlü” deyişindeki ibarede “babam” kelimesinin daha önce geldiği gözlemlenmektedir. Yardım bu meselede bir inceliğe dikkat çekmektedir. Buna göre Türkçeye tam tercümesi “babam-anam sana feda olsun” şeklindeki ibareyi dilimize aktarırken “Biz Türkler anaya her daim öncelik tanımış ve ‘anam-babam sana feda olsun’ şeklinde” çevirmişizdir.¹²⁶ İrfanımızdaki “ana” faktörünün önemini yansıtmaya bakımından bu incelik önemli olduğu gibi dil ve çeviriyle alakalı bir meseleye yansması da ilmî faaliyetin irfândan etkilenimini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Yardım'ın misafire ve büyüğe saygı bağlamında kaydettiği bir örneğin bu başlık altında kaydedilmesi de lüzum arz etmektedir. Bugünkü ev düzeninde artık elini yıkaması için misafire ibrikle su dökülmesi, kurulanması için havlu tutulması gibi uygulamalar pek yürürlükte değildir. Ne var ki bugünkü temizlik düzeninin kurulu olmadığı dönemde evdeki çocuğa misafire ibrikle su dökme ve havlu tutma âdâbının öğretildiği malumdur.¹²⁷ Bu ise küçük çocukların büyüğe ve misafire saygı göstermeyi öğrendiği, onların el üstünde tutulması gerektiğini özümlediği eğitim yollarından biri kabul edilse gerektir. Büyüğe saygıyla alakalı bir başka husus büyüklerin yaptığı tavsiyeleri emir kabul etme şeklinde kendini göstermektedir.¹²⁸ Resûlullah'ın (s.a.s.) yemekten önce elleri yıkamayla alakalı sözlerinin emir kalıbıyla ifade edilmediğine dikkat çeken Yardım,¹²⁹ zikrettiğimiz duruma bu bağlamda vurgu yapmaktadır. Yani bir büyük tavsiye verdiğinde ve nasihatte bulunduğu bunu emir telakki etmek gerekir.

Edebin büyüklerin huzurunda yapılan edep dışı fiiller sonucu öğrenildiğine vurgu yapan Yardım'ın¹³⁰ bu tavrı da büyüklerden istifadeye işaret etmektedir. Keza onun ninesinden öğrendiği bir uyku duasını şerh çalışmasında kaydetmesi¹³¹ büyüklerden istifade bağlamında anılmaya değerdir. Ashâbın Resûlullah'a (s.a.s.) gösterdiği saygı örneklerinde had bilen irfân sahibi Müslümanların kendilerini asla büyük görmediği ve göstermediğine dikkat çekmesi¹³² ise hem büyüğe saygı konusunda hem de ahlâk bağlamında değerlendirilebilecek açıklamalardır. Eserinin bir başka yerinde “İbadet de gizli, kabahat de gizli.” sözünü “büyüklerimiz”den aktarması; “İslâm'da fikir zinası diye bir mefhum vardır. Bu sebeple şuur altınızı daima temiz tutunuz.” ifadelerini “bir büyük zattan” nakletmesi¹³³ büyüklerden istifade bağlamında kaydedilmesi gerekli örneklerdir.

1.5. Selefe Saygı Göstermekle İlgili İzahlarda Bulunması

Resûlullah'ın (s.a.s.) etrafındakilere yaptığı uyarılardan biri, ümmetin sonra gelenlerinin önce geçenlere lanet etmesi durumuyla ilgilidir.¹³⁴ Bununla alakalı rivayette toplumsal çöküşü gösteren birçok madde sayılmaktadır. Lanet meselesi bunlardan sadece biridir. Bunu sadece bir lanet yani ilahî rahmetten uzak oluş şeklinde anlamak mümkün olduğu gibi hakaret etme şeklinde anlamak da mümkündür. Müşarünileyh hadiste böylesine tavırlar vuku bulursa insanların meydana gelecek sıkıntıları beklemesi gerektiği ifade edilmektedir.

¹²⁵ Bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, “Edeb”, 2 (No. 5971); Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Müsnedü's-Sahîh* (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), “el-Birr ve's-Sıla”, 1 (No. 2548).

¹²⁶ Yardım, *Şemâil*, 77.

¹²⁷ Yardım, *Şemâil*, 205.

¹²⁸ Yardım, *Şemâil*, 233.

¹²⁹ Yardım, *Şemâil*, 232-233. Hz. Peygamber'den konuyla alakalı aktarılan *şemâil* rivayetinde “Yemeğin bereket'i; hem yemekten önce, hem de yemekten sonra elleri yıkamaktadır.” ifadeleri mevcuttur ve görüldüğü üzere bir emir formu içermemektedir. Bk. Yardım, *Şemâil*, 235 (No. 3).

¹³⁰ Yardım, *Şemâil*, 241.

¹³¹ Yardım, *Şemâil*, 342.

¹³² Yardım, *Şemâil*, 406.

¹³³ Yardım, *Şemâil*, 498.

¹³⁴ et-Tirmizî, *el-Câmi'*, “Fiten”, 38 (No. 2210-2212).

Buradan hareketle, sonraki nesillerin İslâm'ın asliyetini muhafazada bariz rol alan selef-i sâlihîne saygı göstermesi ve onları hayırla yâd etmesinin elzem olduğu tespiti yapılabilir. Her devirde ahlâkî yozlaşmanın temsilcileri olduğu gibi İslâm ahlâkını muhafaza eden insanlar da olmuştur. Bu ahlâkın bir tezahürü de sahâbeye, tâbiûn ve tebe-i tâbiîne saygı göstermektir. Bu üç nesle *selef-i sâlihîn* denmektedir. Onları takip eden nesillerde ise onların vârisi durumundaki kişilere saygıda kusur etmemek gerekmektedir. Bu sebeple konu başlığı “selef” şeklinde genel bırakılmıştır. Yardım'ın bu konudaki ifadelerini ana hatlarıyla ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi ashâba saygı; ikincisi genelde İslâm âlimleri özelde ise hadis âlimlerine saygıdır.

Ali Yardım'ın sahâbeye gösterdiği ihtiram noktasında şunları tadat edebiliriz: Çalışmanın bidayetinde de gözlemlendiği üzere o, Hz. Resûl'ün (s.a.s.) hanımları hakkında “Hz.” kısaltmasına ilaveten “anamız” ve “validemiz” gibi bir ifade ilave etmekle tazim noktasında ayrıcalıklarını hissettirmektedir.¹³⁵ Eserin ilerleyen bölümlerinde Resûlullah'ın (s.a.s.) hanımları için “güzîde” nitelemesinde bulunduğu tespit edilmektedir.¹³⁶

Sahâbenin önemiyle alakalı Yardım'ın, onları dikkate almadan Resûlullah'ı (s.a.s.) tanımanın ve kavramanın mümkün olmadığına vurgu yaptığı;¹³⁷ ashâbın son derece hassas bir görüşe sahip olduğuna dikkat çektiği;¹³⁸ sahâbenin ideal örnekliğine temas ettiği¹³⁹ ve onların varlıkta da yoklukta da çizgisini bozmayan bir nesil olduğuna değindiği görülmektedir.¹⁴⁰ Onlar için “Hz.” kısaltmasını kullanmayı da ihmal etmemektedir.¹⁴¹ Mamafih Hz. Ebû Bekir'i “dâhî” şeklinde tavsif ettiği ve öncü şahsiyetini ifade ettiği,¹⁴² Resûlullah'ı (s.a.s.) anlama ve yorumlama noktasındaki öncülüğüne değindiği müşâhede edilmektedir.¹⁴³

Sahâbe hakkındaki bu ifadelerine ilaveten onun hadisçilerin hakkını teslim ettiği de söylenebilir. O, muhaddislerin titizliklerini övmüş, yalnızca Buhârî'nin gösterdiği mesaiye dahi devlet tarafından harcırah ödense büyük bir meblağ ortaya çıkacağını söylemektedir.¹⁴⁴ İlk dönem İslâm âlimlerinin hadis konusundaki hassasiyetlerine farklı yerlerde temas eden Yardım,¹⁴⁵ anlamı etkilemese bile en ufak lafız farklılığının onlar tarafından kayda geçirildiğini ve bu durumun ilmî birikime katkı sağladığını, vesika noktasında bir zenginlik doğurduğunu ifade etmekte¹⁴⁶ ve nihayet onların tasnif noktasındaki isabetlerine değinmektedir.¹⁴⁷

1.6. Kültür Miraslarındaki Hadislere İlgi Gösterdiğini Ortaya Koyması

Cami, medrese, kitabeler¹⁴⁸ ve mezar taşları bir milletin kara parçasını vatan edindiğinin hem vatani kendisine hem de kendisini vatana ait hissettiğinin tezahürleridir.¹⁴⁹ Ecdadımızın temelde beslendiği dinî iki ana kaynak, Kur'an ve sünnet/hadistir. Bu bağlamda Anadolu'da gerçekleştirilen bayındırlık hizmetlerinin en aşikâr

¹³⁵ Yardım, *Şemâil*, XIII, (Ön Söz Kısmı).

¹³⁶ Yardım, *Şemâil*, 218.

¹³⁷ Yardım, *Şemâil*, 40.

¹³⁸ Yardım, *Şemâil*, 198.

¹³⁹ Yardım, *Şemâil*, 395, dip. 10.

¹⁴⁰ Yardım, *Şemâil*, 452.

¹⁴¹ Yardım, *Şemâil*, XIII, (Ön Söz Kısmı).

¹⁴² Yardım, *Şemâil*, 471.

¹⁴³ Yardım, *Şemâil*, 487.

¹⁴⁴ Yardım, *Şemâil*, 20.

¹⁴⁵ Yardım, *Şemâil*, 195, dip. 14; 220, dip. 11; 262, dip. 25.

¹⁴⁶ Yardım, *Şemâil*, 299, dip. 17.

¹⁴⁷ Yardım, *Şemâil*, 315.

¹⁴⁸ Kitabelerin ilmî ve kültürel ehemmiyeti hakkındaki ifadeler için bk. Yardım, *Hadîs Kıvılcımları*, 19.

¹⁴⁹ Ecdadımızın mimari eserleri hadislerle donatıldığı ve böylelikle haleflerine bıraktıkları yapılarda hadisleri yaşatmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu noktada yapılan kıymetli bir çalışma için bk. Bekir Tatlı, *Mimari Hadisleri Türk-İslâm Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

örneği durumundaki cami ve medrese¹⁵⁰ gibi mimarî yapıların ayet ve hadislerle bezendiği kaydedilmelidir. Hayata Kur'an ve sünnet merkezli bakışın kaçınılmaz sonucu da bundan başka bir şey olmasa gerektir.

Ecdadın sonraki nesle bıraktığı mirasın hem korunması hem de incelenmesi gerektiği açıktır ve bu, sonraki neslin vefa göstermesi beklenen hususiyetlerdendir. Ali Yardım'ın gerçekleştirmiş olduğu saha araştırmalarında bu vefayı fazlasıyla gösterdiği, *Hadîs Kıvılcımları* adlı çevirisindeki sa'y-ü gayretinden anlaşılmaktadır. Zira mezkûr eserin dipnotları, çevirisi yapılan hadislerin hangi mimarî eserlerde tespit edildiğinin bir nevi kayıt defteri durumundadır. Araştırmamızın boyutlarını uzatmamak adına bu kısımda sadece Yardım'ın hangi yapıda ne miktarda hadis kaydedildiği yönündeki tespitlerine dipnotta atıf yapmakla yetiniyoruz.¹⁵¹ Keza onun sadece bununla yetinmeyip makale veya müstakil kitap formatında hazırladığı bazı eserlerde de kültür varlıklarındaki hadisler üzerinde durduğu gerek saha faaliyetleri gerek masa başı etütlerinden hareketle tespit edilebilmektedir.¹⁵²

1.7. Toplum, Kültür ve Hadis İrtibatına Odaklanması

Toplum ve kültürü şekillendiren unsurlardan biri belki de en önemlisi hadistir. Resûlullah'ın (s.a.s.) hadisleri sadece hadis musannefâtında yaşamamış, toplum tarafından içselleştirilerek hayata yansımaları da sağlanmıştır. Bunlardan kimisi sıhhat açısından problemlili olsa bile anlamının doğru olması şartıyla toplum üzerinde olumlu etki yapmıştır. Yardım'ın şerh çalışmasında toplum, kültür ve hadis ilişkisi bağlamındaki ifadelerle çokça tesadüf edilmektedir.¹⁵³ Bunda onun hadis-kültür ilişkisi konusundaki hassasiyeti etkili olabileceği gibi bizzat kendisinin bir “devr-i kadîm efendisi” olmasının payı da bulunsa gerektir. Konu sadedinde Yardım'ın ifadeleriyle alakalı bu bölümde şu hususları kaydetmek mümkündür:

Saç ve sakalı boyama meselesinin anlatıldığı bölümde Yardım, âlimlerin sahâbe döneminden başlamak üzere içerisinde yaşadıkları yörenin örf ve âdetlerini itibara aldıklarını vurgulamaktadır.¹⁵⁴ Elbette burada kastedilen fasit örf değil, makbul örfür.¹⁵⁵ Keza toplumun oluşturduğu kültürel birikimdir. Yani ashâb ve sonraki ulemâ, toplumsal ahlâkın ve birikimin kaldıracabileceği bir tutum sergilemeye itina göstermiştir. Onlarla lüzumsuz yere polemige girmeyi ve çatışmayı tercih etmemiştir. Ayrıca bizim kültürümüzde saç ve sakallara ak düşmesinin kendi içinde derûnî bir boyutu da bulunmaktadır. Saç ve sakaldaki akları gidermek¹⁵⁶ üzere boyamanın pek hoş karşılanmadığı söylenebilir. Yardım bu hususa değinme de meseleyi içinde bulunan beldenin “örf ve âdetlerinin” belirleyiciliğinden¹⁵⁷ bahsederek açıklaması bunu dikkate aldığını göstermektedir.

Şemâil şerhinde erkeklerin süslenmesi meselesini ele alan şârih, kadınların süslenmesine de temas etmekte ve bu durumun onların ikinci fitratları olduğunu belirtmektedir. Bu hususta onların aşırıya kaçmaması

¹⁵⁰ Anadolu'daki önemli bir medresenin kitabeleriyle alakalı bk. Sami Şahin, “Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerindeki Rivayetlerin Hadis Değeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 145-163.

¹⁵¹ Yardım, *Hadîs Kıvılcımları*, 12-15; 17-19; 287-288. Keza bu eserin hemen her sayfasında çevirisi yapılan hadisin hangi kültür mirasında geçtiği kaydedilmektedir. Misalen bk. Yardım, *Hadîs Kıvılcımları*, 33, 34, 35 vd.

¹⁵² Bk. Yardım, “Akşemseddin Türbesi ve Hazîresindeki Târihî Kitâbeler”; a. mlf., “Tokat ve Çevresi Mimari Eserlerindeki Hadisler”; a. mlf., *Amasya Burmalı Minâre Câmii Kitâbeleri*; a. mlf., *Amasya Kaya Kitâbesi*; a. mlf., *Alanya Kitâbeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*.

¹⁵³ Ali Yardım'a tekdâim eden dönemde yaşadığı olaylar ve içinde bulunduğu zor zamanların Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934) tarafından yürütülen hadislerin incelenmesi ve yorumlanması faaliyetine tesirleri hakkında bir tetkik için bk. Osman Aydın, “Dönemsel Şartların Rivayet Yorumlamalarına Etkileri ve Bir İkna Unsuru Olarak Hadisler”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2022), 503-532.

¹⁵⁴ Yardım, *Şemâil*, 107.

¹⁵⁵ Konuyla alakalı detaylı bilgi için bk. Selçuk Coşkun, *Kavramsal ve Olgusal Açından Sünnet-Gelenek İlişkisi* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 182-194.

¹⁵⁶ Ebû Dâvûd'un aktardığı bir hadise göre ağaran tüyleri yolmak Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Bk. Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Tereccül”, 16 (No. 4202).

¹⁵⁷ Hadisin normatif yönünü tayinde kültürün dikkate alınmasına dair bazı tespitler için bk. Serdar Murat Gürses, “Tirmizî'nin Sünen'i Özelinde Hadislerin Normatif Yönlerini Tespitte İttifak ve İhtilafın Sebepleri”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Güz 2022), 173-175.

noktasında bir uyarıda bulunmaktadır.¹⁵⁸ Toplumsal ahlâkın korunması noktasında iki cins için de yapılan uyarılar ehemmiyet arz etmektedir. Dolayısıyla bu meselede sadece bir taraf değil iki taraf da sorumludur ve Yardım, iki cins için de gerekli uyarıyı yaparak denge sağlamayı amaçlamıştır.

Vatan sevgisi sevgilerin en önemlilerindendir. Toplumunu bir arada tutan dinamiklerden olan bu hususla alakalı meşhur rivayetlerden birisi “Vatan sevgisi imandandır.” naklidir.¹⁵⁹ Medine İslâm Devleti bağlamındaki açıklamalar sadedinde sözü bu nakle de getiren Yardım, mezkûr rivayeti bir ilke olarak değerlendirmekte ve bu rivayetin lafzının hadis olup olmadığının bizi alakadar etmediğini belirtmektedir.¹⁶⁰ Bu durum, uydurma olsa dahi toplum ve kültür üzerinde olumlu etki yapan rivayetlerin bir işlevi olduğunu göstermesi noktasında önemlidir. Buna ilaveten müellif, fıkıhtaki ridde meselesini de vatana ihanet ve kurulu düzene isyan bağlamında değerlendirerek izah etmektedir.¹⁶¹ Karşılaşılan meselelere geniş açıdan yaklaşmanın sonucunda ortaya çıkan bu yaklaşım, toplumsal açıdan bakıldığında riddenin siyasi erke başkaldırma ve toplumsal fitne boyutuna ulaşması hâlinde cezayı mucip olacağı şeklindeki yorumu¹⁶² isabetli görmenin yolunu açmaktadır.

Resûlullah (s.a.s.) tarafından gazâların her birinin cephede bizzat yönetildiğine dikkat çeken Yardım’ın açıklamaları¹⁶³ Türk savaş töresinde de belli bir döneme kadar câri uygulama şeklinde süregiden devlet başkanının savaşı cephede komuta etmesi uygulamasını çağrıştırmaktadır.¹⁶⁴ Bu durum taşıdığı riskten sarfinazarla peygamberî bir davranış olmasının yanı sıra harpte muvaffakiyet ve askerin cesaretlendirilmesi noktasında da önemlidir.

Ali Yardım, toplumda genelde hadis diye meşhur (لا فتى إلا علي ولا سيف إلا ذو الفقار) “Ali’den başka yiğit, Zülfikâr’dan başka kılıç yoktur.” sözünü “Yiğit dediğin Ali, kılıç dediğin de Zülfikâr gibi olur.” şeklinde çevirip bunun bir darb-ı mesel yani atasözü olduğunu belirtmekte ve hadis olmadığına dikkat çekmektedir.¹⁶⁵

Yüzüğün hangi parmağa takılacağıyla alakalı bir sözün toplumda hadis diye şöhrete ulaşması ve bu sözün çocukluk çağında Yardım tarafından camilerde işitilmiş olması,¹⁶⁶ asılsız da olsa bir sözün toplumda yankı uyandırabileceğini ve şüyu bulabileceğini göstermektedir. Keza sünnetteki parmak yalama meselesine Türkçemizdeki “Bal tutan parmağını yalar.” tabirinin ışık tuttuğuna vurgu yapmakta ve hadisle atasözü arasında bir ilişkisi kurmaktadır.¹⁶⁷ Ancak bugün bu atasözünün, bulunduğu mevkiden-makamdan çıkar elde etme amacıyla kullanıldığına değinmemektedir. Bu durum, bir nakîsa olarak değerlendirilebilir. Fakat yaptığı şerh faaliyetinde gözettiği ifade hassasiyeti ve nezaketten ötürü böyle bir hususa temas etmemiş olması ihtimal dâhilindedir.

Hz. Peygamber’in (s.a.s.) misafirlikte kendisine ikram edilenler sebebiyle ev sahiplerine teşekkür edip memnuniyetlerini izhar ettiğini belirten Yardım, bu doğrultudaki sözlerin hem evin hanımını hem de erkeğini bahtiyar edeceğini söylemektedir. Bunu da -meseleyi zımnen toplumsal planla ilişkilendirerek- misafirin ev sahibine karşı gözetmesi gereken bir nezaket kuralı şeklinde nitelemektedir.¹⁶⁸

¹⁵⁸ Yardım, *Şemâil*, 109.

¹⁵⁹ Mezkûr rivayet hakkındaki bazı değerlendirmeler için bk. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 1/308-309.

¹⁶⁰ Yardım, *Şemâil*, 140.

¹⁶¹ Yardım, *Şemâil*, 157.

¹⁶² Bk. Yavuz Köktaş, *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 197-199.

¹⁶³ Yardım, *Şemâil*, 338, dip. 18.

¹⁶⁴ Osmanlı Devletinde 8 yıllık yönetimi devrinde hiçbir harbe bizzat iştirak etmeyen ilk padişah II. Selim’dir (ö. 982/1574). Konuyla alakalı bk. Feridun Emecen, “Selim II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/416.

¹⁶⁵ Yardım, *Şemâil*, 158 ve dip. 17.

¹⁶⁶ Yardım, *Şemâil*, 151.

¹⁶⁷ Yardım, *Şemâil*, 206.

¹⁶⁸ Yardım, *Şemâil*, 218.

Resûlullah'ın (s.a.s.) yatak takımının sadeliği ve bu konudaki tutumunun ahiret algısı dejenere olmuş insanlar üzerindeki sarsıcı etkisine,¹⁶⁹ Hz. Nebî'nin (s.a.s.) sabah namazının sünnetini evde kılması uygulamasının bugün toplumumuzda sabah namazına camide devam edenlerce yaşatılıyor olmasına,¹⁷⁰ namaz vakitleriyle alakalı bir hadisten hareketle namaz vakitlerinin tanziminde alaturka saat anlayışının rolüne vurgu yapması kayda değerdir.¹⁷¹ Oruç anlamına gelen "savm" sözcüğünün dilimizde yaşadığını belirtmesi,¹⁷² sosyal gidişatin tahlili hakkında kelâm etmesi,¹⁷³ herhangi bir "sıkıyönetim komutanı"nın başarısını -her ne kadar ilginç görünse de- Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kurduğu ahlâk medeniyetiyle ilişkilendirmesi,¹⁷⁴ toplumsal ahlâk bağlamındaki hedeflere dikkat çekmesi¹⁷⁵ şerhe yansıyan toplum merkezli açıklamalar sayılabilir. Hicretin toplum üzerindeki sonuçlarını ele alan Yardım,¹⁷⁶ toplumsal paylaşımaya vurgu yapmayı da ihmal etmemektedir.¹⁷⁷ "Kanaat tükenmez bir hazinedir." rivayetinin¹⁷⁸ devletin bütçesi ve kamu giderleri bağlamında söylenmiş gibi anlaşılıp çalışmaya mâni ve fakirliğe teşvik edermiş gibi gösterilmesindeki hataya vurgu yapan müellif,¹⁷⁹ toplumsal hayattaki yanlışlıkları giderme noktasında çaba sarf ettiğini de göstermektedir. Toplumda, ölen kişinin dinî durumu bağlamında ölümü ifade eden tabirlerin farklılaştığını belirten şârih,¹⁸⁰ mezarın lahidli olup olmaması konusuna değinirken Anadolu'nun birçok yerinde ve Alanya'da mezarların lahidli olduğunu zikretmektedir.¹⁸¹

Nihayet şerhte değinilen konular arasında yer alan rüyanın işlevi ve rüya tabirleri meselesine de temas etmemiz gerekmektedir. Yardım, kendisine yaklaşan tehlikelerin Barbaros Hayreddin Paşa'ya (öl. 953/1546) rüya yoluyla bildirildiğini onun hatıralarından nakille aktarmaktadır. Bu durumu feraset sahibi bir devlet büyüğüne (?) aktarıp eskilerin hayatını rüya ile şekillendirdiğini ve önem arz eden kararlar alırken rüyadaki işaretlere müracaat ettiklerini söylediğinde bu zat şimdikilerin de aynı durumda olduğunu söylemiştir.¹⁸² Bu bölümde rüyanın yorumu meselesini de ele alan Yardım, toplumda oldukça yaygın biçimde başvuru olan tabirname kitaplarına müracaatla rüyanın yorumlanmasını "isabetsiz" bulmaktadır. Zira rüyanın yorumu, rüya sahibine göre farklılık arz edebilmektedir.¹⁸³

Bu örneklerle ilaveten konuyu daha fazla uzatmamak adına sadece başlık şeklinde anacağımız şu misaller de toplum, kültür ve hadis irtibatı bağlamında şerhte göze çarpan maddelerdir: Toplumda nimete şükür ve nankörlük meselesi,¹⁸⁴ dua konusu ve milletimizin dualı bir ağıza sahip olduğu,¹⁸⁵ "Çam sakızı çoban armağanı." sözü ile bazı ikramların geri çevrilmeyeceğini anlatan hadis arasında bir bağlantı kurulması.¹⁸⁶ Keza kadının kaburga kemiğine benzemesine dair rivayet bağlamında hatalı gördüğü bazı çeviri ve yanlış anlamalara vurgu

¹⁶⁹ Yardım, *Şemâil*, 348.

¹⁷⁰ Yardım, *Şemâil*, 366, dip. 23.

¹⁷¹ Yardım, *Şemâil*, 367, dip. 25.

¹⁷² Yardım, *Şemâil*, 377. Hâlen Karadeniz bölgesi köylerinde sömestre ve yaz tatillerinde faaliyet gösteren sıbyan mekteplerinde İslâm'ın şartları sayılırken "kelime-i şehâdet, savm, salât, hac, zekât" şeklindeki orijinal ifadelerin korunduğu tarafımızca müşâhede edilmiştir.

¹⁷³ Yardım, *Şemâil*, 387.

¹⁷⁴ Yardım, *Şemâil*, 393.

¹⁷⁵ Yardım, *Şemâil*, 394.

¹⁷⁶ Yardım, *Şemâil*, 441-442.

¹⁷⁷ Yardım, *Şemâil*, 445.

¹⁷⁸ Hakkında bilgi için bk. el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/94.

¹⁷⁹ Yardım, *Şemâil*, 447.

¹⁸⁰ Yardım, *Şemâil*, 465-466, dip. 3.

¹⁸¹ Yardım, *Şemâil*, 474, dip. 37.

¹⁸² Yardım, *Şemâil*, 494-495, dip. 11.

¹⁸³ Yardım, *Şemâil*, 496.

¹⁸⁴ Yardım, *Şemâil*, 238-239.

¹⁸⁵ Yardım, *Şemâil*, 239-240.

¹⁸⁶ Yardım, *Şemâil*, 279.

yapması,¹⁸⁷ kimi hadislerden hareketle aile içi hiyerarşiye dikkat çekip “Baş başa bağlı, baş da şeriatı bağlı.” şeklindeki sözü kaydetmesi,¹⁸⁸ insanlar kendi seviyesine çıkamayacağı için Hz. Peygamber’in (s.a.s.) toplumun seviyesine indiğini belirtmesi¹⁸⁹ konu bağlamında zikre değer bazı başlıklardır.

Sonuç

Ali Yardım, tıpkı sahâbede ve ecdadımızda olduğu gibi Peygamber (s.a.s.) aşkıyla yüreği tutuşmuş bir isimdir. *Şemâil* üzerine yazdığı şerhi okunduğu zaman her satırında ve hassasiyetle seçilen her kelimedede bu aşkı ve ona (s.a.s.) duyulan saygıyı görmek mümkündür. Mamafih çalışmasının satır aralarında o, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) beşeriyetine de dikkat çekmekte, meseleye sadece duygusal yönden yaklaşmamaktadır. Bu ise Resûlullah (s.a.s.) temalı araştırmalarda olması gereken bir yöntemdir. Zira o (s.a.s.) bir beşerdir ama kendisine vahiy indirilmektedir.¹⁹⁰ Bu da meselenin iki veçheli hassas durumunu ortaya koymaktadır.

Görüldüğü kadarıyla Ali Yardım, Resûlullah’a (s.a.s.) duyduğu sevgi ve saygıda ve onun (s.a.s.) beşeriyeti noktasında itidali muhafaza etmiş, iki konuda da uçta yer almamıştır. Resûlullah’a (s.a.s.) gerekli saygı ve sevgiyi, çalışmasının bidayetinden nihayetine kadar muhafaza eden şârih, onun (s.a.s.) beşeriyeti bağlamındaki ifadelerinde daima doğru bir hat üzerinde yürümüş ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) beşeriyetine vurgu yapmak adına onu (s.a.s.) sıradan bir beşer seviyesine indirme hatasına düşmemiştir.

Şerh çalışmasında ahlâk merkezli açıklamalara da yer veren Yardım’ın konu bağlamında güzel örneğe, uygulamalı öğretime vurgu yaptığı, toplumsal ahlâk konularına temas ettiği gözlemlenmektedir. Ayrıca büyüklere saygı gösterip onlardan istifade etmek ve bir şeyler öğrenmek gibi hususlara dikkat çektiği müşâhede edilmektedir. Yardım’ın sahâbe ve ulemâ, özellikle de hadis âlimleri bahis konusu olduğunda oldukça edipli bir üslup kullandığı, onların hakkını teslim ettiği ve kadr-ü kıymetlerini öne çıkardığı söylenebilir. Kültür miraslarındaki hadisler hakkında *Hadîs Kıvılcımları* isimli çeviri çalışmasının dipnotlarında kaydettiği açıklamalarsa onun konuyla alakadar olduğunu ve bu mesele üzerinde hassas bir biçimde durduğunu ortaya koymaktadır. Toplum, kültür ve hadis irtibatı bağlamında, hadisin toplum üzerindeki yansımalarına şerh çalışmasında temas ettiği de belirtilmelidir.

Buraya kadar ulaşılan sonuçlardan hareketle şunu söylemek mümkündür: Yardım’ın *Peygamberimiz’in Şemâili* adlı eseri içinde barındırdığı zengin konu çeşitliliği ile geniş bir okur kitlesine hitap etmektedir. Eserde klasik şerh çalışmalarında bulunan hususiyetlere genellikle riayet edildiği gibi kültür, Anadolu irfânı, örf, gelenek merkezli açıklamalar da bulunmaktadır. Şemâil hadislerini içeren bir metnin doğal olarak bir sünen kitabının şerhi görünümünde olması beklenemez. Zira birinde ahkâm merkezli hadisler yer alırken, diğerinde ahkâmı vaz’ eden Hz. Peygamber’in (s.a.s.) fizikî ve ahlâkî özellikleri odak noktasındadır. Hâl böyle olunca Yardım’ın çalışmasında fikhî şerh görünümü olmaması doğaldır. Keza onun çalışması, isnad ve rical değerlendirmelerinin yoğunluk arz ettiği bir şerh olmadığı gibi tasavvufî bir görünüme de sahip değildir. Böyle bir eserden beklenen Hz. Peygamber’in özelliklerini bir nevi gözle görürcesine okumaktır. Şârih de bunu başarıyla yerine getirmiş ve okuyucusuna zengin bir muhteva sunmuştur. Bu vasıfta bir şerh çalışması yapması hadis şerhçiliği noktasında farklı kapılar aralamaktadır. Zira o, gelenekten devralınan şerh sistematizmini, biraz da modern dönemin getirdiği ihtiyaçlara cevap vermek adına, yeniden dizayn etmiştir. Klasikte metinler zikredilip akabinde şerh faaliyeti icra edilirken Yardım’ın evvela konuyu açıklayıp bilimsel birikimiyle ortaya koyduğu izahları bölüm sonlarında hadisleri kaydederek teyit ettiği gözlemlenmektedir. Bunda muhtemelen okuyucuyu *Şemâil* hadislerinde görülen anlaşılma düğümüyle baş başa bırakmama gayesi yatmaktadır. Dolayısıyla *Peygamberimiz’in Şemâili* adlı etüdün hadis şerh birikimine ve araştırmacılara sunduğu katkılara

¹⁸⁷ Yardım, *Şemâil*, 326, dip. 3.

¹⁸⁸ Yardım, *Şemâil*, 328.

¹⁸⁹ Yardım, *Şemâil*, 331.

¹⁹⁰ el-Kehf 18/110.

ilaveten doyurucu, edebî ve ilmî muhtevasıyla halk tarafından okunabilecek bir nitelikte olduğu söylenmelidir. Hatta Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini tavsif için mezkûr kitabın bulunduğu hanede “konuşan bir Peygamber” olduğu yönündeki tespiti; *Şemâil*'e uyarlandığı zaman bu eserin mevcut olduğu yerde “yaşayan bir Peygamber” bulunduğu şeklinde ifade edilebilecektir.

Son tahlilde Ali Yardım'ın eserleri hakkında farklı makaleler kaleme alınabileceği ve en azından bir yüksek lisans çalışması yapılabileceği, araştırmalarının farklı perspektiflerden tetkik edilebileceği tespiti yapılabilir. Buna ilaveten genel manada ilahiyat ve özelde de hadis sahasında Türk Akademisinin kurucu kadrosunda yer alıp faaliyet icra etmiş kişilerin farklı incelemelere konu edilebileceği söylenebilir.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission: This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Artificial Intelligence Ethical Statement: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ*. thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 2018.
- Ahatlı, Erdiç. *Kültürümüzde Hadis*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Aydın, Osman. "Dönemsel Şartların Rivayet Yorumlamalarına Etkileri ve Bir İkna unsuru Olarak Hadisler". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2022), 503-532.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Yazıları*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 4. Basım, 2020.
- Ayverdi, Sâmîha. *Bağ Bozumu*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 5. Basım, 2022.
- Baş, Esra Düzce. *Peygamberimizin Hayatında Mizah*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Başaran, Selman. *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahih*. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 3. Basım, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed İlyas el-Bârebengevî. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 3. Basım, 2018.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve's-sihâhu'l-'arabiyye*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Coşan, Mahmud Es'ad. *Dilimiz ve Kültürümüz*. İstanbul: Server Yayınları, 2017.
- Coşkun, Selçuk. *Kavramsal ve Olgusal Açısından Sünnet-Gelenek İlişkisi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2014.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hayat Mektebinden Notlar*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2019.
- Çelebi, Süleyman. *Mevlid-i Pâk-i Resûl*. İstanbul: Haşemi Yayınevi, 2. Basım, 2013.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Demirel, Serdar. *H. Peygamber ve Kültürel İnşa Kültür Bânisi Olarak H. Muhammed*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2025.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 5. Basım, 2018.
- Dikmen, Hamit. "Hz. Peygamber'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Temmuz-Aralık 2003), 129-138.
- Doğan, Yusuf. "Hz. Peygamber ve Mizah". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 191-203.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî. *es-Sünen*. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013.
- Emecen, Feridun. "Selim II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/414-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Erkaya, Musa. "Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mizah Anlayışı". *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/1 (2019), 141-161. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.15063>
- Erkaya, Musa. "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Örnek Ahlâkının Günümüze Taşınmasında Hadis/Sünnetin Rolü". *Modern Çağda Ahlak*, 327-364.
- Fayda, Mustafa. "Prof. Dr. Ali Yardım (1939 - 2 Ocak 2006)". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/27 (2004), 179-183.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Günay, Vehbi. "Prof. Dr. Ali Yardım (1939-2006)". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21/2 (2006), 259-274.
- Gürses, Serdar Murat. "Hanefî ve Ehl-i Hadis Prensipleri Açısından Keşmîrî ile Mübârekpûrî'nin Tirmizî Şerhleri". *HADITH* 3 (Aralık2019), 36-74. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3595378>

- Gürses, Serdar Murat. “Tirmizî’nin Sünen’i Özelinde Hadislerin Normatif Yönlerini Tespitte İttifak ve İhtilafın Sebepleri”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Güz 2022), 159-188. <https://doi.org/10.51605/mesned.1189974>
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî. *Lisânu’l-‘Arab*. Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, ts.
- İltuş, Cüveyriye. *Sûfî Menâkıbnâmelerinde Âyet ve Hadislerin İşârî Yorumları*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Râğîb. *ez-Zer‘a ilâ Mekârimi’ş-Şer‘a*. thk. Ebu’l-Yezîd Ebû Zeyd el-‘Acemî. Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007.
- İsfahânî, Râğîb. *İslâm’ın Ahlâkî İlkeleri*. çev. Abdi Keskinsoy. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”. *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 19-52. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Köktaş, Yavuz. *Tüm Yönleriyle Ahlâk Hadisler I-II*. Ankara: STS Kitap, 2021.
- Köktaş, Yavuz. *Kur’ân’a Aykırı Görülen Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Kösoğlu, Nevzat. *Millî Kültür ve Kimlik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 6. Basım, 2018.
- Köycü, Erdoğan. “Değerler Eğitimi’nde Sevgi ve Saygı Öğretimi Bağlamında Hadislerin Rolü”. ed. Azize Toper Kaygın- Cüneyd Aydın. 203-214. *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu (01-02 Aralık 2016) Bildiriler Kitabı*, Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Maalouf, Âmin. *Doğu’dan Uzakta*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta’*. thk. Külâl Hasen Ali. Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2013.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü’rî. *el-Müsnedü’s-sahîh*. Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2. Basım, 2015.
- Neysâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrek ‘ale’s-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Öztürk, Kadir. *Anadolu Kültürünün Dinî Temelleri Sünnetin Türk-İslam Kültürü Üzerindeki Etkileri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Palabıyık, Abdülkadir. “Prof. Dr. Ali Yardım”. *III. Hadis Anabilim Dalları İhtisas Toplantısı Lisans Programlarında Hadis Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Bildiriler Kitabı*. ed. Bekir Tatlı. 369-379. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Şahin, Sami. “Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerindeki Rivayetlerin Hadis Değeri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 145-163.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2016.
- Tatlı, Bekir. *Mimarî Hadisleri Türk-İslâm Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi’*. Riyad: Dâru’s-Selâm, 2009.
- Toprak, Mehmet Sait. “Prof. Dr. Ali Yardım (1939/2 Ocak 2006)”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 217-224.
- Tuğlu, Nuri. *Türk Kültüründe Hadis*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. Ankara: Altınordu Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Uğur, Mücteba. *Hadis ilimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Ural, Cemal. “Ahlâkî Zedeleyen Bir Davranış Olarak Kişinin Yüzüne Karşı Övülmesi (Hadisler Çerçevesinde Bir İnceleme)”. *İslam ve Medeniyet Serisi: 4 Ahlâk*. 632-645. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*. haz. Gülseren Ülken. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2017.

- Yardım, Ali. “Akşemseddin Türbesi ve Hazîresindeki Târihî Kitâbeler”. *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*. 133-143, 1990.
- Yardım, Ali. *Alanya Kitâbeleri (Tescîl, Tescîl, Tasnîf ve Değerlendirme)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2002.
- Yardım, Ali. *Amasya Burmalı Minâre Câmii Kitâbeleri*. Ankara: T.C. Amasya Valiliği Kültür Yayınları, 2004.
- Yardım, Ali. *Amasya Kaya Kitâbesi*. Ankara: T.C. Amasya Valiliği Kültür Yayınları, 2004.
- Yardım, Ali. *Hadîs I*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2012.
- Yardım, Ali. *Hadîs Kıvılcımları Şihâb’ül-Ahbâr Tercümesi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 3. Basım, 2016.
- Yardım, Ali. “Kuzâî ve Müsned’üş-Şihâb’ı”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı’na Armağan) (1987), 285-348.
- Yardım, Ali. *Peygamberimiz’in Şemâili*. İstanbul: Damla Yayınevi, 13. Basım, 2017.
- Yardım, Ali. “Şemâil Nev’inin Doğuşu ve Tirmizî’nin Kitâb’üş-Şemâil’i”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 349-409.
- Yardım, Ali. “Tokat ve Çevresi Mimari Eserlerindeki Hadisler”. *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*. ed. S. Hayri Bolay vd. 463-480. Ankara, 1987.
- Yıldırım, Enbiya. *Peygamberimiz ve Arkadaşlarının Hayatında Şaka*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.